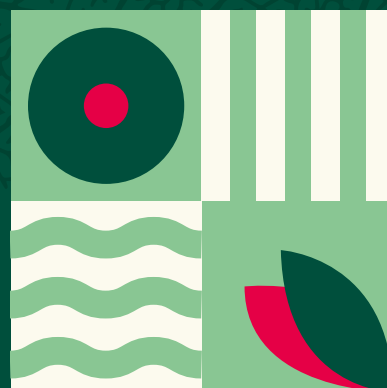

AGENDA

NATUURINCLUSIEF

2.0

Chile

AGENDA

NATUURINCLUSIEF

2.0

INHOUDSOPGAVE

WOORD VOORAF	8
BEGRIPPENLIJST	10
HOOFDSTUK 1. DE NATUURINCLUSIEVE UITDAGING VOOR ONS ALLEMAAL	13
WIE ZIJN WE?	15
HET DOEL VAN DE AGENDA NATUURINCLUSIEF 2.0	16
LEESWIJZER	17
HOOFDSTUK 2. SAMEN WERKEN	19
GROEIPROJECTEN	20
GEUZENPARK	
WETTER & MOAR	
VAN ZEE TOT ZWETH	
DE GROENE STELLING	
GEZAMENLIJKE ACTIES	21
INSPIRATIEGEBIED NOORDELIJKE MAASVALLEI	26
INVESTERINGSAGENDA	28
INSTRUMENTEN EN PRODUCTEN	30
ALGEMEEN	
METEN EN MONITOREN	
HOOFDSTUK 3. DOMEINEN	33
BOUW	34
ENERGIE	42
FINANCIËLE SECTOR	48
GEZONDHEID	54
INFRASTRUCTUUR	60
LANDBOUW	66
ONDERWIJS	72
VRIJETIJDSECONOMIE	78
WATER	86
BEDRIJVENTERREINEN	92
HOOFDSTUK 4. EN ZO GAAN WE VERDER ...	96
NATUURINCLUSIEF VERBINDEN EN VERSNELLEN	96
DOORPAKKEN MET DE DOMEINEN	96
BETROKKENHEID VERGROTEN	96
ORGANISATIE VERSTEVIGEN	97
DOE MEE!	97
BIJLAGEN	
BIJLAGE 1. STAND VAN ZAKEN ACTIES AGENDA NATUURINCLUSIEF 1.0	100
BIJLAGE 2. INSPIRATIEGEBIED NOORDELIJKE MAASVALLEI	102
BIJLAGE 3. EERSTE INZICHTEN VAN DE INVESTERINGSAGENDA	112

WOORD VOORAF

Mijn kleinkinderen en ik gaan regelmatig uit wandelen. Dan lopen we door bossen die door de seizoenen heen miljoenen kleuren aannemen, ademen we frisse zeelucht in, wandelen we langs een van de vele weilanden die Nederland rijk is. Dan beseft ik hoeveel geluk wij hebben dat we zoveel natuur dicht bij huis hebben. En dan bedenk ik ook hoe ontzettend belangrijk het is dat iedereen de natuur om zich heen heeft. Sterker nog: dat iedereen recht heeft op een groene omgeving en natuurbeleving dicht bij huis. Want de natuur bindt, verbindt, draagt bij aan mentale en lichamelijke gezondheid en is simpelweg onze levensbron: alles wat we nodig hebben om te bestaan, komt uit de natuur. Ik wil dat de generatie van mijn kleinkinderen – en alle generaties na hen – opgroeien met die wetenschap – en het bewijs ervan elke dag om zich heen vinden.

Als je me tien jaar geleden had gevraagd of dat mogelijk is in Nederland, had ik je geen antwoord kunnen geven. Maar na mijn aanstelling bij Agenda Natuurinclusief 1.0 in het najaar van 2022, werd het antwoord op die vraag mijn kompas. En vandaag de dag kan ik volmondig ja zeggen. Ja, Nederland kan natuurinclusief worden. De oplossing ligt voor ons, we hoeven 'm alleen maar op te pakken en uit te voeren. Dat zie ik in alles wat er gebeurt binnen de domeinen, ik hoor het als ik de provincies bezoek en ik voel het in de positieve energie om me heen.

*'De oplossing ligt voor ons,
we hoeven 'm alleen maar op te pakken en uit te voeren.'*

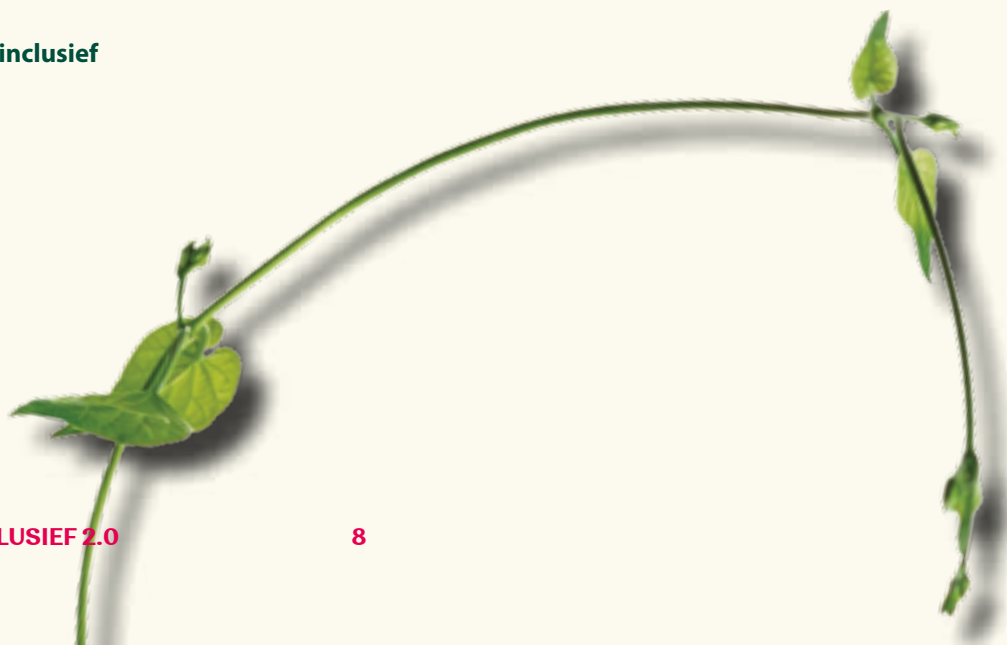
Een natuurinclusieve samenleving betekent natuur verweven in alle bestuurlijke en operationele domeinen van Nederland, van onderwijs tot infrastructuur en van energie tot hoe we onze vrije tijd besteden. En dan hebben we het niet alleen over de realisatie- of beheerfase van een plan of programma, maar ook over anders opereren in de initiatieffase, rond de besluitvorming en financiering ervan.

Nu is daar de Agenda Natuurinclusief 2.0. Een steviger, breder document waaraan de domeinen gezondheid en bedrijventerreinen zijn toegevoegd, evenals een concreet actieprogramma mét investeringsagenda. Het is de ambitieuze, maar realistische vertaling van een jaar van intensieve samenwerking tussen een groeiend aantal koplopers en professionals uit zowel private als publieke organisaties. De Agenda 2.0 zet de koers uit naar een toekomstbestendige, natuurinclusieve samenleving. Zoals ik al zei: de oplossing ligt voor ons – en het begin ervan heb je nu (letterlijk) in handen.

Deze Agenda verdient het om door de verschillende overheden, koepelorganisaties, burgerinitiatieven en het bedrijfsleven te worden overgenomen. Daar gaan we aan werken: via akkoorden, pacten en convenanten, landelijk, provinciaal en lokaal, en per domein. Met de overtuiging in ons hart, de blik op de toekomst, zodat volgende generaties opgroeien met en in de natuur.

Kom op, we gaan.

André van der Zande
Ambassadeur Natuurinclusief

BEGRIPPENLIJST

Voor een meer eenduidige interpretatie hebben we hieronder een begrippenlijst opgenomen. We merken daarbij op dat de begrippen contextafhankelijk zijn en de definities begeleidend bedoeld zijn. Ze zijn deels overgenomen uit de Contouragenda Natuurinclusief van de Provincie Zuid-Holland.

BASIS KWALITEIT NATUUR (BKN)

De set van condities die nodig is om algemene soorten algemeen te laten zijn, blijven of worden. Het is de minimale kwaliteit van het leefgebied van soorten die nodig is.

BIODIVERSITEIT

Biodiversiteit is de veelzijdigheid aan leven in al zijn vormen. De verscheidenheid aan soorten binnen de natuur is zowel de hoeveelheid en variatie tussen soorten (planten, dieren, micro-organismen en schimmels), als de genetische variatie binnen een soort. De variatie tussen soorten is belangrijk voor het goed functioneren van voedselpiramides en het sluiten van kringlopen. De genetische diversiteit is daarnaast van belang om de kans op uitsterven van een soort te verkleinen.

ECOSYSTEEM

Een ecosysteem is een geheel van planten, dieren en micro-organismen die in een gebied voorkomen en elkaar beïnvloeden. In dit bewegend systeem speelt ook de abiotiek, oftewel de niet-levende omgeving, een belangrijke rol. De wisselwerking vormt het ecosysteem. Een voorbeeld van een ecosysteem is een bos, een koraalrif of een grasland. Maar denk ook aan kleinere ecosystemen, zoals een boomholte.

ECOSYSTEEMDIENSTEN

In een gezond ecosysteem verstrekt de natuur diensten of goederen die voordelen bieden voor de mens en bijdragen aan de economie en andere activiteiten. Zo zijn er regulerende diensten, zoals een natuurlijke zuivering van water of lucht. Daarnaast zijn er productiediensten van het ecosysteem, zoals schoon drinkwater. Tot slot zijn er culturele diensten, waar groene recreatie en natuurlijk erfgoed voorbeelden van zijn.

GROENBLAUWE DOORADERING

Een netwerk van landschapselementen, zoals singels, beken, houtwallen en bomenrijen, waar planten en dieren leven. Dit netwerk van groene en blauwe elementen vormt de verbinding tussen natuurgebieden en draagt bij aan een brede biodiversiteit.

NATURE-BASED SOLUTIONS

Oplossingen die gebruik maken van elementen uit de natuur, ter bevordering voor de mens en de natuur.

NATUUR

De natuur is alles op aarde wat niet door de mens is gemaakt, zoals planten, dieren en bergen. Dit is natuur op zowel het land als in het water, in (beschermde) natuurgebieden, de stad en in het landelijk gebied.

NATUURINCLUSIEF

De mate waarin maatschappelijk en economische activiteiten verweven zijn met de natuur en er bewust ruimte voor biodiversiteit wordt gecreëerd. Dit houdt in dat bij elke fase van activiteiten - planvorming, beleid, besluitvorming en beheer- natuur centraal staat.

NATUURINCLUSIEF HANDELEN

Het gaat bij natuurinclusief handelen om drie componenten: voorkomen van natuurschade, benutten van natuurlijke kansen en verbeteren van natuurkwaliteit.

NATUURKwaliteit

De mate waarin de natuur tegen een stootje kan (robuustheid) en de mate waarin de natuur in staat is zich te herstellen. Bijvoorbeeld het in staat zijn om zich te herstellen van verstoringen of zich aan te passen aan wisselende omstandigheden (veerkracht). Een belangrijke maatstaf voor natuurkwaliteit is biodiversiteit.

NATUURLIJK KAPITAAL

Natuurlijk kapitaal is de voorraad natuurlijke grondstoffen en hulpbronnen, zoals de bodem, lucht, water, mineralen en planten.

TRUE PRICING

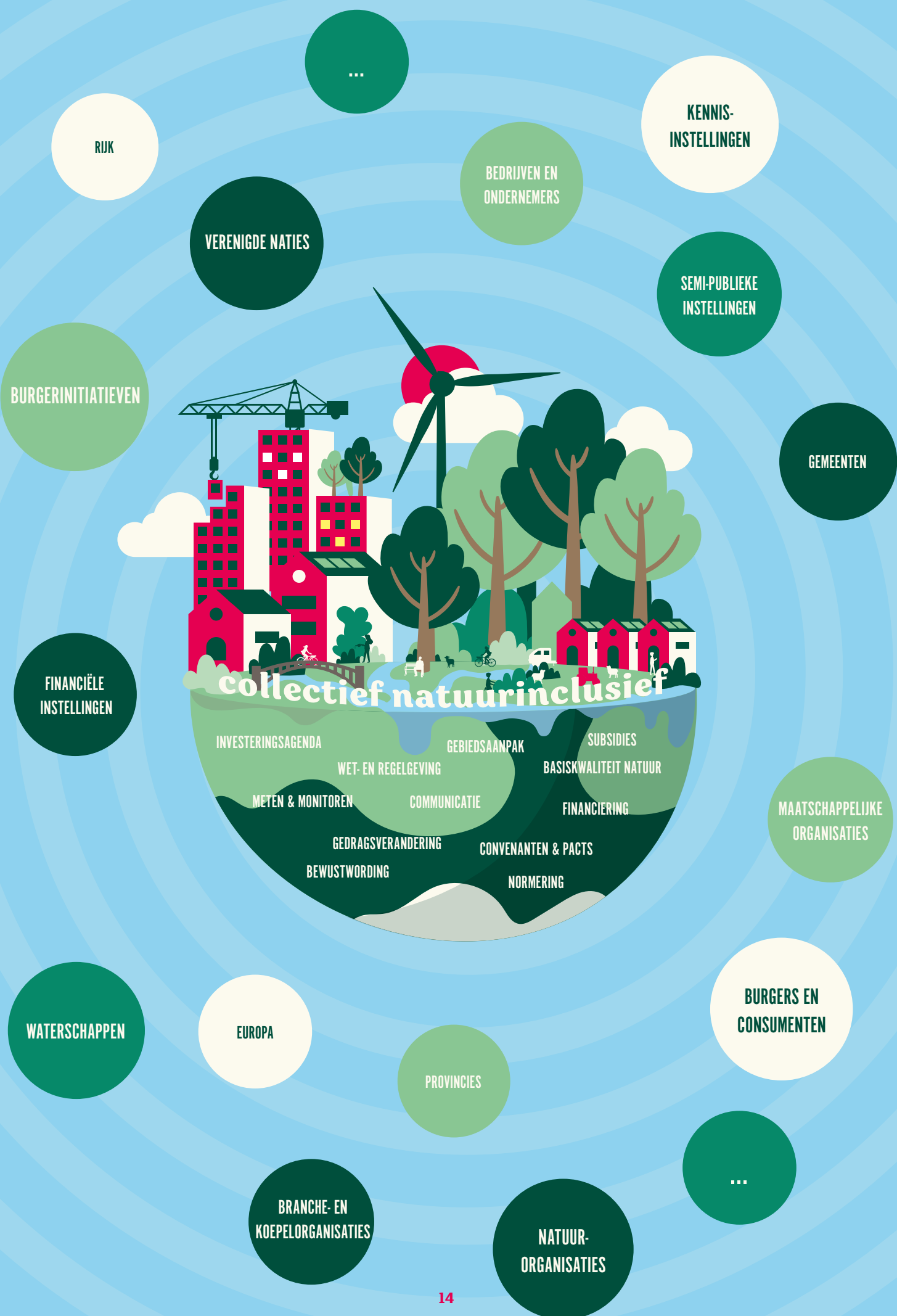
True pricing geeft de werkelijke prijs van een product aan. Hierin worden niet alleen de directe kosten meegenomen, zoals materiaal- en arbeidskosten, maar ook de indirecte kosten, zoals schade aan mens en milieu.

**WIE ZIJN WE?
HET DOEL VAN DE AGENDA NATUURINCLUSIEF 2.0
LEESWIJZER**

HOOFDSTUK 1. DE NATUURINCLUSIEVE UITDAGING VOOR ONS ALLEMAAL

RIJK

...

KENNIS-
INSTELLINGEN

BEDRIJVEN EN
ONDERNEMERS

VERENIGDE NATIES

SEMI-PUBLIEKE
INSTELLINGEN

BURGERINITIATIEVEN

GEMEENTEN

FINANCIËLE
INSTELLINGEN

collectief natuurinclusief

INVESTERINGSAGENDA

GEBIEDSAANPAK

SUBSIDIES

WET- EN REGELGEVING

BASISKWALITEIT NATUUR

METEN & MONITOREN

COMMUNICATIE

FINANCIERING

GEDRAGSVERANDERING

CONVENANTEN & PACTS

BEWUSTWORDING

NORMERING

MAATSCHAPPELIJKE
ORGANISATIES

BURGERS EN
CONSUMENTEN

WATERSCHAPPEN

EUROPA

PROVINCIES

BRANCHE- EN
KOEPELORGANISATIES

NATUUR-
ORGANISATIES

...

We realiseren het ons niet dagelijks, maar natuur maakt ons schatrijk. Ze geeft frisse lucht, drinkbaar water, grondstoffen, voedsel, gezondheid, plezier, rust en ontspanning. We genieten van natuur en voelen ons blij en gelukkig met natuur om ons heen. Ze beschermt ons tegen ziekten en plagen, droogte en extreem weer. Ze slaat CO2 op en zuivert de lucht die we inademen. Ze houdt ons hoofd koel, onze koelkast gevuld en onze voeten droog. Kortom, ons leven is verweven met natuur en natuur is de basis voor alles wat leeft.

Hoe belangrijk natuur ook voor ons is, we zorgen er onvoldoende voor. We beschouwen de natuur als vanzelfsprekend. We zijn opgegroeid met het idee dat we natuur oneindig kunnen gebruiken, veranderen en ontwikkelen. We bedwingen het water, polderen land in, produceren een voortdurende stroom aan goederen en grijpen alle kansen om de economische productie steeds verder op te voeren. We hebben de natuur overvraagd. Te veel vernietigd, te veel vervuild. Dier- en plantsoorten verdwijnen of sterven uit, en daarmee komen hele ecosystemen in gevaar. Onze bodem, water en lucht is niet meer gezond, en daarmee staat onze eigen gezondheid en onze welvaart onder druk. Als we niets doen, gaan onze (klein)kinderen dit nog veel meer merken en wordt onze wereld steeds minder leefbaar. Natuur is veerkrachtig, maar ook kwetsbaar. We kunnen er niet meer omheen; de grens is bereikt. Tijd voor verandering!

De oplossing ligt in onze handen, dichtbij en binnen bereik: De natuur zelf! Want natuur is overal om ons heen. We kunnen de natuur en daarmee onszelf helpen door méér te willen. Meer natuur, meer leven. Meer planten, dieren, bloemen en bomen. Meer rijkdom, diversiteit, afwisseling en kleur. Meer natuur om ons heen, in de tuin of op het balkon, in de stad en op het werk. Want natuur maakt mensen weer gezond, bevordert samenwerking tussen mensen, zorgt voor meer welbevinden, kan een groot deel van de klimaatproblemen oplossen en heeft een positief effect op de economie. Onze reis naar een natuurinclusieve samenleving gaat om natuur, groen en blauw, overal om ons heen. Een samenleving waar mens en natuur in harmonie met elkaar leven en floreren. Totdat natuurinclusief en samenleving synoniem zijn. Deze Agenda Natuurinclusief 2.0 helpt ons daarbij.

WIE ZIJN WE?

Deze Agenda Natuurinclusief 2.0 bieden wij aan als Natuurinclusief Nationaal Overleg (NiNO), als vertegenwoordiger van het Collectief Natuurinclusief: Groene koplopers van bedrijven, maatschappelijke organisaties, kennisinstellingen, overheden en burgers. Dit doen we met tien domeinen: bouw, energie, financiële sector, gezondheid, infrastructuur, landbouw, onderwijs, vrijetijdseconomie, water en bedrijventerreinen. Ieder domein wordt in het NiNO vertegenwoordigd door een domeinleider en vormgegeven en uitgevoerd door een domeintrekker. De andere tien leden van het NiNO zijn afkomstig van maatschappelijke organisaties, overheden, kennisinstellingen en jongeren. De twintig NiNO-leden nemen op persoonlijke titel deel aan het overleg, onder voorzitterschap van Ambassadeur Natuurinclusief André van der Zande. Een centraal programmabureau fungeert als aanjager, coördinator en facilitator.

VISUALISATIE COLLECTIEF NATUURINCLUSIEF

De natuurinclusieve samenleving wordt manifest in een groene en gezonde leefomgeving, voor mens en natuur. Wij zorgen voor een 'vruchtbare bodem' met condities en randvoorwaarden, waarop de natuurinclusieve samenleving goed kan groeien. Dit doen we met iedereen samen. Zie de visualisatie van de beweging natuurinclusief op pagina 14.

HET DOEL VAN DE AGENDA NATUURINCLUSIEF 2.0

Met Agenda Natuurinclusief 2.0 zetten we de koers richting een natuurinclusieve samenleving in 2050. De focus ligt daarbij op het versterken van de 70% niet-beschermde natuur van Nederland waarin we dagelijks leven, wonen, werken, reizen, spelen en recreëren. Van natuur in het weiland en op het boe-renerf tot in de achtertuin en straat, van het recreatiegebied zonder beschermde Natura2000 status tot op het bedrijventerrein. Door te werken aan een natuurinclusieve samenleving dragen we onder andere bij aan het realiseren van internationale doelen zoals die van het Convention on Biological Diversity (CBD) Montreal, de Europese Biodiversiteit Strategie en de Natuurherstelwetverordening.

Begin 2021 hebben de Provincies, Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en LandschappenNL samen met het ministerie van LNV de handschoen opgepakt om een Agenda Natuurinclusief te maken voor de omslag naar een natuurinclusieve samenleving. Na gesprekken met de domeinen, een succesvolle Future Search en verschillende sessies is met publieke en private spelers de Agenda Natuurinclusief 1.0 opgesteld. Medio 2022 is Agenda Natuurinclusief 1.0 gepresenteerd op de Natuurtop op de Floriade, en door de Ministerraad geapprecieerd en verzonden aan de Tweede Kamer. In 2022 en 2023 is

NATUURINCLUSIEVE PRINCIPES

Om te kunnen versnellen in de richting van een natuurinclusieve samenleving, werken we continue aan ons gezamenlijk natuurinclusief toekomstbeeld. Hoe ziet een natuurinclusieve samenleving er uit in 2050 en hoe draagt Agenda Natuurinclusief 2.0 bij aan die transitie?

In een natuurinclusieve samenleving:

- Is natuur overal en toegankelijk en bereikbaar voor iedereen, dat noemen we ook wel mensinclusief.
- Sparen, benutten en verrijken we de natuur, in plaats van deze schade toe te brengen.
- Nemen we de waarde van natuur mee in al onze sociale, economische en ruimtelijke keuzes. Productie en consumptie vindt plaats naar draagkracht van de natuur. De draagkracht van het water- en bodemsysteem is leidend in ruimtelijke keuzes.
- Benutten we de positieve kracht van natuur. natuur is de basis voor onze gezondheid, een duurzame economie en brede welvaart. En natuur is een (deel)oplossing bij maatschappelijke opgaven met inzet van nature-based solutions.
- Is natuur als vanzelf verweven in ons denken en doen als samenleving. We voelen ons nauw verbonden met, en onderdeel van, de natuur.

Met de Agenda Natuurinclusief 2.0 dragen we hieraan bij door:

- Te werken aan concrete acties en zichtbare resultaten.
- Te werken aan verandering van houding en gedrag.
- Positieve energie te verbinden, verspreiden en versterken, in samenwerking met maatschappelijke, private en publieke partijen.
- Te zorgen voor goede balans tussen top-down- en bottom-up-inzet.
- Slim aan te sluiten op wat er al is, te starten met wat nog ontbreekt en op te heffen wat remmend werkt. Zo creëren we de juiste condities om de beweging natuurinclusief te stimuleren.
- Integraal te werken met maatschappelijke initiatieven en andere transitie opgaven zoals klimaat, water- en bodem, circulair en milieu.

de Agenda Natuurinclusief 1.0 uitgevoerd. Een overzicht met de stand van zaken van deze acties is te vinden in bijlage 1.

Het is nu tijd om de beweging te vergroten en te versnellen, om de energie in de samenleving te verbinden en te versterken. Agenda Natuurinclusief 2.0 geeft inzicht in wat er al gebeurt en helpt ons keuzes maken en prioriteiten stellen voor de jaren 2024-2026. Stap voor stap verbinden, betrekken en activeren we publieke en private partijen zodat we uiteindelijk in al onze sociale, economische en ruimtelijke keuzes natuur integraal meenemen. Dit doen we met concrete acties en inspirerende voorbeelden, met positieve prikkels en bestuurlijke afspraken, en vooral met de inzet van natuur als (deel) oplossing voor maatschappelijke thema's zoals volksgezondheid, huisvesting, klimaat en landbouw.

LEESWIJZER

We willen u met deze Agenda Natuurinclusief 2.0 enthousiasmeren, activeren en meenemen in de energie en de urgentie die we voelen. Hoofdstuk 2 laat zien wat we gezamenlijk in de tien domeinen en met maatschappelijke partners gaan doen in de jaren 2024-2026 om stappen te zetten richting een natuurinclusief Nederland in 2050. We hebben een eerste aanzet voor een Investeringsagenda gemaakt, werken aan meten en monitoren en aan gezamenlijke acties, instrumenten en producten. In hoofdstuk 3 gaan we in op de inzet die we in de komende jaren binnen de tien domeinen gaan plegen en lichten we een aantal inspirerende icoonprojecten uit. Hoofdstuk 4 geeft inzicht in de verdere toekomst; hoe willen we met elkaar verder gaan bouwen aan een natuurinclusief Nederland in 2050?

Deze agenda is een unieke samenwerking tussen veel partijen met verschillende invalshoeken. Zowel de verschillen als de gedeelde visie komen tot uiting in deze agenda. We nodigen u als lezer van harte uit om mee te doen en in uw dagelijkse praktijk mee te nemen wat u uit deze agenda raakt en aanspreekt.

GROEIPROJECTEN
GEZAMENLIJKE ACTIES
INSPIRATIEGEBIED NOORDELIJKE MAASVALLEI
INVESTERINGSAGENDA
INSTRUMENTEN EN PRODUCTEN

HOOFDSTUK 2. SAMEN WERKEN

Natuurinclusief werken gaat – net als natuur – over de grenzen van domeinen en sectoren, publieke en private partijen, burgers en hun omgeving. Deze kruisbestuivingen ontstaan vaak natuurlijk en soms helpen we ze bewust een handje om de transitie naar een natuurinclusieve samenleving te versnellen.

GROEIPROJECTEN

Er zijn veel inspirerende voorbeelden van natuurinclusieve projecten op een of meerdere domeinen die reeds gerealiseerd zijn. Daarnaast komen we ook ambitieuze en inspirerende initiatieven tegen die nog gerealiseerd of opgeschaald kunnen en willen worden. In deze initiatieven vinden en versterken domeinen elkaar om zichtbaar en tastbaar natuurinclusiviteit te laten zien. Deze projecten in ontwikkeling noemen we groeiprojecten.

Ter lering en inspiratie beschrijven we een viertal groeiprojecten. We zijn benieuwd naar andere groeiprojecten en willen de ontwikkeling ervan stimuleren. Graag leren we wat werkt en wat nodig is om de impact van groeiprojecten te vergroten.

GEUZENPARK

In het Singelpark in Leiden krijgt de natuurinclusieve leefomgeving al een concrete vorm. Een park van ruim 6 kilometer slingert langs de singels om de historische binnenstad heen en verbindt locaties in de stad met een bijzondere functie zoals de Hortus Botanicus en de Sterrenwacht. Het Singelpark, waarvoor het plan is opgesteld en gerealiseerd in een hechte samenwerking tussen gemeente en inwoners, biedt inwoners, bezoekers én dieren en planten een groene plek. Vanwege het succes van het project wordt er nu gekeken naar de mogelijkheid om het park uit te breiden met een tweede groene ring buiten de vooroorlogse wijken. In het nieuwe Geuzenpark zullen bestaande sportparken, groenstroken en parken aan elkaar verbonden worden tot één doorlopend park zodat Leiden nog groener en leefbaarder wordt.

WETTER & MOAR

In het even groene, landelijke als waterrijke hart van Friesland is een integraal programma ontstaan; Wetter & Moar. Dit groeiproject benadert het Friese veenweidegebied vanuit een stedelijk perspectief. De druk op de Randstad neemt toe, waardoor men uitwijkt naar de grote kernen in de regio's. In Friesland liggen deze kernen rondom een gebied dat grotendeels bestaat uit veenweides, meren en natuur. Met Wetter & Moar wordt een strategisch vergezicht geboden voor de versterking van de Brede Welvaart in het Friese Veenweidegebied in de aankomende twintig jaar met concrete stappen en creatieve oplossingen, onder andere voor bodem, natuur-en waterkwaliteit. Hierdoor zal het gebied zich gaan ontwikkelen tot het 'groene, waterrijke hart' van Friesland, waar natuur en veenweides samen optrekken met de verstedelijkingsopgave. Tegelijkertijd veranderen deze natuur en veenweides, omdat het hart steeds meer dient als wateropslag en dus steeds natter wordt. Dat heeft consequenties voor alle functies in het gebied. De maatregelen van Wetter & Moar richten zich daarom niet alleen op landbouw, maar op een integraal en samenhangend pallet van functies.

Wetter & Moar heeft de afgelopen twee jaar gewerkt aan een inventarisatie van behoeften en visies in het veenweidegebied. Eind 2023 landden deze inspanningen in een netwerkorganisatie die innovaties in het Friese Veenweidegebied verenigt, op weg naar een duurzaam perspectief voor bewoners, bezoekers, ondernemers en landschaps- en terreinbeheerders. De netwerkorganisatie is een nieuw opgerichte entiteit die in nauwe verbinding staat met de verschillende deelgebieden in het Veenweidegebied.

VAN ZEE TOT ZWETH

Dit project is onderdeel van het uitvoeringsprogramma van het 'Nationaal Park Hollandse Duinen' waar onder andere provincie Zuid-Holland, gemeente Den Haag, Dunea, verschillende waterschappen en nog zo'n 60 partijen in deelnemen. Het project is daarnaast gekoppeld aan het Zuid-Hollands Provinciaal Programma Landelijk Gebied (PPLG) binnen de generieke maatregel Groenblauwe Dooradering (GBDA). Het project richt zich op het verbeteren van de verbinding tussen losse gebieden in de langgerekte zone tussen Den Haag en het Westland. Het doel is een aaneengesloten park met regionale betekenis in de overgang stad-land, waarin natuur- en recreatiegebieden op een integrale wijze zijn samengebracht en verbonden door een groene route (Parkway) van Zee tot Zweth. Water (de voormalige watergang het Zweth) vormt hierbij de drager van de structuur en het verbindende element in de zone tussen de duinen en het veenweidegebied. Het project bundelt een groot aantal eerdere initiatieven in een integraal plan met hoogwaardige natuur, water, en meerwaarde voor landbouw, recreatie, sport en toerisme.

DE GROENE STELLING

De Groene Stelling is een initiatief om vanuit boeren, bedrijfsleven, bewoners en maatschappelijke partijen te werken aan een mooi, groen, toegankelijk, toekomstbestendig en productief landschap van bijna 25.000 hectare in het hart van de Metropoolregio Amsterdam (MRA). Momenteel hebben dertien partijen de handen ineengeslagen om in het gebied tussen Purmerend, Zaanstad, Beverwijk, Velsen, Haarlem, Hoofddorp, Aalsmeer, Amstelveen en Amsterdam samen te zoeken naar een nieuw evenwicht waarbij stad en platteland in verbinding staan.

De Groene Stelling heeft als ambitie om in het gebied te zorgen voor gezond voedsel uit een biodivers en toegankelijk landschap, dicht bij de stad, met ruimte voor natuur, recreatie en klimaatadaptatie. Dit wordt gedaan door vanuit private en maatschappelijke partijen organisaties, mensen, geld en kennis aan elkaar te verbinden en kansrijke initiatieven op te schalen en te ontwikkelen. Met deze bottom-up beweging geven ze ook invulling aan programma's en projecten van de diverse overheden. De Groene Stelling is daarmee een open uitnodiging aan andere bewoners, ondernemers, organisaties en overheden om mee te doen.

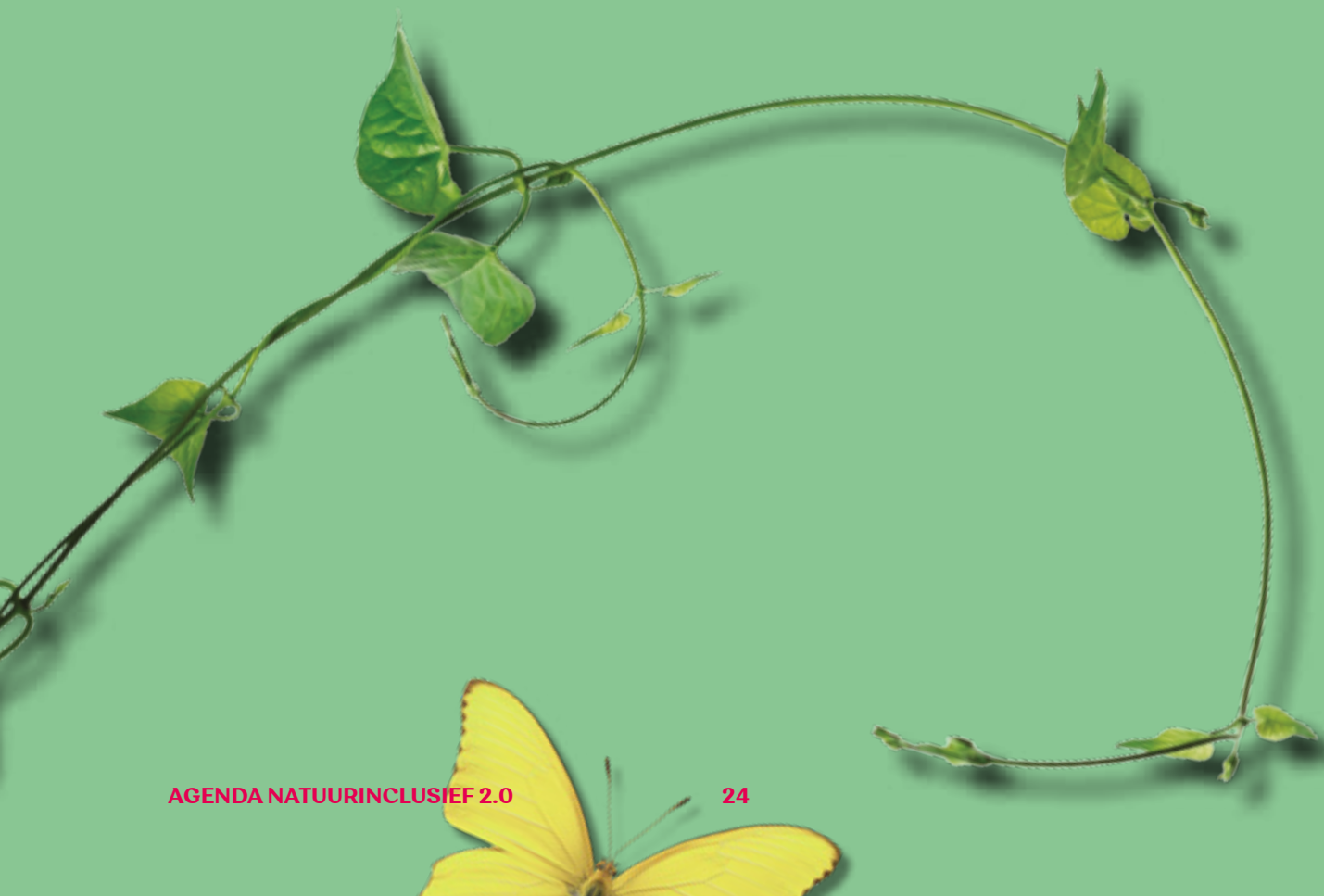
GEZAMENLIJKE ACTIES

We willen natuurinclusief denken omzetten in natuurinclusief doen. In onderstaande tabel worden de gezamenlijke acties vanuit de domeinen weergegeven voor de jaren 2024-2026. De acties geven niet alleen inzicht in de onderlinge samenhang en verbondenheid tussen de domeinen, maar houden ons en elkaar ook gezamenlijk verantwoordelijk voor het versnellen van de beweging naar een natuurinclusieve samenleving. Met de uitvoering van Agenda Natuurinclusief 2.0 worden deze domeinoverstijgende acties concreet uitgewerkt en uitgevoerd.

ACTIE	BESCHRIJVING VAN DE ACTIE	BETROKKEN DOMEINEN
BEHEER EN UITVOERING		
DRINKBARE GEZONDE BEKEN EN RIVIEREN	In 2050 gaan we voor drinkbare rivieren en beken, geïnspireerd door de beweging Drinkable Rivers. In de periode 2024-2026 worden vier beekdalen en rivieren in Nederland gekozen, waaronder de Hunze en de Dommel, waar de natuurlijke waterstromingen en –waterkwaliteit voldoende op niveau wordt gebracht.	Gezondheid Water
ECOLOGISCH BEHEREN	De domeinen zetten concrete stappen in het uitbreiden van het areaal waarop ecologisch beheer wordt toegepast. We onderzoeken waar de knelpunten voor ecologisch beheer zitten en zetten interventies op samen met ketenpartijen om die op te lossen. Voorbeelden zijn het opstellen van een convenant en een community of practice starten.	Infrastructuur Landbouw Water
FUTURE DIKES	De domeinen zetten zich gezamenlijk in om de uitkomsten van het programma Future Dikes (zie icoonproject domein Infrastructuur), gericht op toekomstbestendige en bloemrijke dijken, door te vertalen naar alle relevante waterbeheerders.	Infrastructuur Water
TOP 10 NATUURINCLUSIEVE MAATREGELEN VOOR GEZONDHEID IN DE BEBOUWDE OMGEVING	Door ontwikkelen en implementeren van de huidige Top 10 Natuurinclusieve maatregelen voor gezondheid in de bebouwde omgeving.	Bedrijventerreinen Bouw Gezondheid
FYSIEKE LEEFOMGEVING		
BIOBASED MATERIALEN	Gezamenlijke aanpak bepalen voor de toepassing van biobased bouwmaterialen in de bouwsector die past bij de natuurinclusieve transitie van de landbouw en water- en bodemsturend versterkt.	Bouw Landbouw Water
GROENBLAUWE DOORADERING	De domeinen werken aan de hand van o.a. een kansenkaart en Blauw-Groen Netwerk-kaart aan concrete projecten en samenwerkingen met als doel het realiseren van groenblauwe dooradering.	Infrastructuur Landbouw Water
GROENBLAUWE OMGEVING IN DIVERSE LEEFOMGEVINGEN	Gericht en onderbouwd groenblauw integreren in de diverse leefomgevingen, op basis van onderzoek naar de basisbehoeften van de mens t.a.v. groenblauw in de omgeving, o.a. middels het initiatief 'Stad als natuurpark'.	Bedrijventerreinen Bouw Gezondheid Onderwijs Vrijtijdseconomie Water
RUIMTE VOOR VRIJETIJD EN NATUURINCLUSIEVE GEZONDHEID	Per 2026 is het landelijk gebied in Nederland voor 10 tot 20% verder open gelegd en bewandelbaarder, en is de druk op natuurkernen met 10% afgenomen. We geven gezamenlijk energie aan bestaande provinciale en lokale initiatieven, ook van Wandelnet en Gezond Natuur Wandelen.	Gezondheid Landbouw Vrijtijdseconomie
BELEID, REGELGEVING EN NORMERING		
NATUURINCLUSIEVE EIS IN AANBESTEDING	Opnemen van natuurinclusiviteit als standaard eis in alle aanbestedingen van bouw-, renovatie- en ontwikkelprojecten. We organiseren werksessies voor gemeentelijke planologen, ontwerpers en inkoopers om ze bekend te maken met het thema en de bestaande tools rondom natuurinclusief bouwen.	Bedrijventerreinen Bouw Energie Infrastructuur Water

OOGSTEN VOOR GEZONDHEID	Zorginstellingen geven per jaar ongeveer 2 miljard uit aan eten en drinken. Domein Gezondheid en Landbouw stimuleren ze om eten en drinken in te kopen bij natuurinclusieve boeren en tuinders, in samenwerking met MVO-Nederland en anderen. In 2026 is dit bij 10 tot 15 % van de zorginstellingen de norm.	Gezondheid Landbouw
SIGNALEREN EN AGENDEREN VAN KNELLEDE REGELGEVING EN DE BEHOEFTE AAN NIEUWE REGELGEVING	Het signaleren en agenderen van de behoeften aan nieuwe regelgeving voor natuurinclusiviteit en het signaleren van eventuele knellende regelgeving. Daarbij haken we aan op de Landelijke Maatlat Groen Klimaatbestendig Bebouwd gebied.	Bedrijventerreinen Bouw
FINANCIERING		
FINANCIEREN INNOVATIEVE LANDSCHAPSELEMENTEN	Samenwerking initiëren om 100.000 km innovatieve landschapselementen te realiseren in nauwe samenwerking met maatschappelijke partijen.	Bedrijventerreinen Bouw Financiële sector Landbouw Water
FINANCIERING VAN NATUURINCLUSIEVE TRANSITIES, PRODUCTEN EN DIENSTEN	In samenwerking met onder andere domein Landbouw willen we onderzoek doen naar de ontwikkeling van publiek-private financieringsproducten en gebiedsfinanciering om de transitie naar een natuurinclusieve bedrijfsvoering en samenleving te kunnen financieren	Financiële sector Landbouw
NATUURINCLUSIEF FINANCIEREN VAN HYPOTHEKEN EN BOUW-, RENOVATIE- EN ONTWIKKELPROJECTEN	De domeinen bepalen met relevante stakeholders hoe natuurinclusiviteit te borgen bij de financiering van bouw-, renovatie- en ontwikkelprojecten.	Bedrijventerreinen Bouw Financiële sector
RELATIE GEZONDHEID EN NATUUR	De financiering van Nationale Parken versterken met behulp van onderzoek naar de monetaire waarde van Nationale Parken voor menselijke gezondheid.	Financiële sector Gezondheid
GEDRAGSVERANDERING		
VRAAG NAAR NATUURINCLUSIEVE LANDBOUWPRODUCTEN	De vraag naar natuurinclusieve landbouwproducten stimuleren en versterken.	Financiële sector Gezondheid Landbouw Water Vrijtijdseconomie
STRATEGIE EN KENNIS		
BODEMSTRATEGIE	We ontwikkelen een gezamenlijke, gedragen bodemstrategie, inclusief een monitoringsframework.	Bouw Infrastructuur Landbouw Water
GEZONDHEID EN TOERISME ALS PERSPECTIEF VOOR LANDELIJK GEBIED	Gezondheidszorg en (agro-)toerisme kunnen nieuwe toekomstperspectieven bieden voor het landelijk gebied. We inventariseren inspiratievoorbeelden op het gebied van toekomst van een vitaal landelijk gebied, met een goede bestaansbasis voor 'plattelandsondernemers', met name landbouwers en ook agro-gerelateerde zorg, zoals zorgboerderijen en – landgoederen en agro-toerisme.	Gezondheid Landbouw Vrijtijdseconomie

KENNISPROGRAMMA NL2120	We gaan met dit groeifondsproject actief aan de slag met het onderzoeken van financieringsinstrumenten voor nature-based solutions. We willen de toepassing en financiering ervan aanjagen in samenwerking met de kennis die wordt ontwikkeld bij NL2120	Financiële sector Water
NATUURINCLUSIVITEIT IN VERVOLGONDERWIJS	Het bevorderen van het bewustzijn van het belang van natuurinclusiviteit in relatie tot de Sustainable Development Goals in het vervolgonderwijs en het stimuleren van praktijkgericht onderzoek dat hiervoor kan worden benut.	Bouw Landbouw Onderwijs
VAKMENSEN VOOR DE NATUURINCLUSIEVE TRANSITIE	Het in kaart brengen van de behoefte aan vakmensen die de transitie naar een natuurinclusieve samenleving kunnen waarmaken en de onderwijsopgave die hieruit voortvloeit.	Onderwijs (i.s.m. alle domeinen)
VERANKERING ECOSYSTEEDIENSTEN BELEVING, GEZONDHEID, SPORT EN RECREATIE	Concretiseren en verankeren van de ecosysteemdiensten beleving, gezondheid, sport en recreatie voor natuurinclusiviteit.	Bouw Gezondheid Vrijtijdseconomie

INSPIRATIEGEBIED NOORDELIJKE MAASVALLEI

DE MEERWAARDE VAN EEN NATUURINCLUSIEF PERSPECTIEF OP GEBIEDSNIVEAU

In de Agenda Natuurinclusief 1.0 heeft het Domein Landbouw de actie opgenomen om in een voorbeeldgebied op regionale schaal een gebiedsvisie natuurinclusieve landbouw en een kaart te maken, die alle gebiedsopgaven met betrekking tot klimaat, water en biodiversiteit combineert. In overleg tussen de domeinen is besloten deze actie domeinoverstijgend in te vullen, omdat juist de integraliteit van maatschappelijke opgaven in beeld komt in een gebied. Door een gebied centraal te zetten, kunnen we laten zien hoe we met een natuurinclusief perspectief tot domeinoverstijgende slimme combinaties, creatieve oplossingen, meervoudig landgebruik en verdienmodellen kunnen komen. In een gebied wordt zichtbaar hoe de mens kan samenleven met de natuur, hoe de natuur kan helpen bij maatschappelijke opgaven én meerwaarde kan creëren voor de hele samenleving. Met deze actie verkennen we hoe een natuurinclusief en domeinoverstijgend perspectief gebiedsontwikkelingen zou kunnen verrijken, en hoe we als Collectief Natuurinclusief praktijklessen uit een inspiratiegebied kunnen trekken om nieuwe en veelbelovende initiatieven te versterken.

EEN KANSENSCAN IN DE NOORDELIJKE MAASVALLEI VAN LIMBURG

We zijn met alle domeinen aan de slag gegaan in de Noordelijke Maasvallei, omdat zich daar vanuit natuurinclusief perspectief mooie kansen voordoen. De in Limburg gelegen vallei doorkruist acht gemeentes, van Mook tot Neer. De vallei kenmerkt zich door een natuurlijke en unieke door de Maas gevormde terrasstructuur en een cultuur van leven met het water. Bovendien loopt het gebied voorop met het zoeken naar oplossingen voor een aantal maatschappelijke opgaven door slim en multifunctioneel landgebruik, zoals een toekomstperspectief met nieuwe verdienmodellen voor de lokale glastuinbouw. In samenwerking met ondernemers, maatschappelijke organisaties en ambtenaren uit het gebied hebben we een kansenscan gemaakt. Uit een van de perspectieven die we hebben uitgewerkt, het natuurinclusieve “vlinder” perspectief, is een aantal kansen naar voren gekomen. Daarvan lichten we er vier uit in de infographic hiernaast. De volledige kansenscan is te vinden in bijlage 2.

Mogelijk dienen ook andere inspiratiegebieden, verspreid over Nederland, zich in de toekomst aan. Dat moedigen we van harte aan.

VLINDERPERSPECTIEF: NATUURINCLUSIEF SAMENLEVEN IN DE PRAKTIJK

Deze infographic geeft een aantal kansen weer die de Agenda Natuurinclusief 2.0 ziet vanuit door een natuurinclusieve, domein-overstijgende bril bij de opgaven die er rondom hoogwaterveiligheid spelen in de gemeenten Venlo- Peel & Maas.

GRONDEN VOOR NATUURINCLUSIEVE LANDBOUW

We zien mogelijkheden om de aanleg van de steilranddijk door het gebied te benutten om bestaande boeren te stimuleren om de transitie naar natuurinclusieve landbouw te maken. De vraag naar natuurinclusieve landbouw producten kan worden aangejaagd door overheden, zorg- en onderwijsinstellingen. Daarnaast kunnen gronden uit het gebied beschikbaar voor natuurinclusieve landbouw gesteld worden. Het Grondruijfonds Peelvenen kan hiervoor bijvoorbeeld als inspiratie dienen.

PREVENTIEVE ZORG ALS BELANGRIJKE PIJLER VOOR HET GEBIED

Gezien de vergrijzende bevolking en de stijgende zorgkosten zien we de meerwaarde om preventieve zorg tot een belangrijke pijler voor de gehele Maasvallei te maken, waarbij we de hele vallei kunnen verbinden met het Blue Zone project in Nationaal Park Maasduinen. We zien kans om o.a. de vraag naar natuurinclusief voedsel aan te jagen vanuit onderwijs- en zorginstellingen, met landbouwondernemers te verkennen of zij een deel van het zorgaanbod kunnen leveren, én samen met het domein vrijetijdseconomie groene buitenruimtes realiseren.

GEMEENTE PEEL EN MAAS & GEMEENTE VENLO

Provincie Limburg
Gemeenten Peel en Maas & Venlo
Aantal gemeenten 2

Inwoners 148.604

SCENARIO 1

SCENARIO 2

SCENARIO 3

BEDRIJVEN EN OVERHEDEN LEVEREN MAATWERK

We zien dat integrale, natuurinclusieve projecten vragen om maatwerk van bedrijven, overheden en financiers. Een inspiratiegebied kan ruimte creëren om met elkaar maatwerk te leveren, en lessen uit de praktijk te vergaren. Zo zien we o.a. kansen voor netbeheerders om elektrakasten die door het hoge water verhoogd moeten worden natuurinclusiever in te richten, samen met financiële instellingen en overheden integrale gebiedsfinanciering te verkennen, de Greenport, met 9 windturbines, onderdeel te maken van de groen-blauwe dooradering in het gebied en onderwijsinstellingen uit het gebied aan te haken om lessen uit het inspiratiegebied vast te leggen.

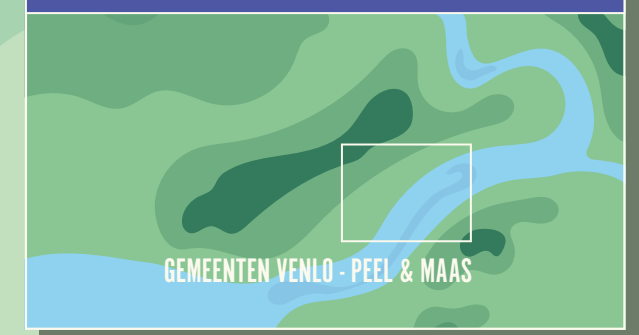

BEKOSTIGINGSMODELLEN VOOR GROEN-BLAUWE DOORADERING

We zien de mogelijkheid om aan biodiversiteitherstel en waterkwaliteit bij te dragen door de aanleg van de dijk te benutten om (kwel)natuur uit te breiden en in samenwerking met boeren landschapselementen op landbouwgronden aan te leggen. We zien hierbij ruimte voor vernieuwende modellen waarin (regionale) publieke en private partijen aanleg en beheer van landschapselementen bekostigen.

NOORDELIJKE MAASVALLEI

GEMEENTEN VENLO - PEEL & MAAS

LEGENDA DOMEINEN

In deze legenda kun je enerzijds de iconen die bij de domeinen behoren vinden, en anderzijds een beknopte introductie van de ambitie van elk van de domeinen rondom natuurinclusiviteit

BOUW

We ontwikkelen en nemen actie in visie- en strategievorming met als uiteindelijke doel om bewustwording en gedragsverandering te creëren ten behoeve van een natuurinclusieve gebouwde omgeving.

FINANCIËLE SECTOR

Onze ambitie is dat de financiële sector voorwaarden op het gebied van natuurinclusiviteit gaat stellen bij elke financiering en/of investering. Daarmee draagt de sector bij aan de transitie naar een natuurinclusieve samenleving.

INFRASTRUCTUUR

Binnen de infrasector spreken we over de potentie benutten van ons enorme areaal (8% van Nederland) voor biodiversiteitsherstel langs alle (spoor)wegen, dijken, waterwegen en nutsvoorzieningen.

WATER

Wij bepleiten watersysteem denken en nature based solutions als sleutel voor klimaat-robust biodiversiteit herstel.

GEZONDHEID

We richten ons op "wederkerigheid" van de natuur. Een groene leefomgeving helpt mensen om gezond te blijven of te worden, en mensen helpen de natuur weer gezonder te maken. Elke investering in de natuur is ook een investering in onze gezondheid.

ENERGIE

Vanuit Agenda Natuurinclusief 2.0 zetten we natuurinclusiviteit in om samen met de energiesector een zo groot mogelijke, positieve impact op de natuur te maken. We minimaliseren de schade en kijken naar mogelijkheden voor populatie- en natuurversterking.

LANDBOUW

We richten ons enerzijds op het realiseren van een praktische en regionale kennisinfrastructuur voor natuurinclusieve landbouw, en anderzijds op het ontwikkelen van koppelkansen met andere domeinen om de bekostiging en financiering van natuurinclusieve landbouw te realiseren.

ONDERWIJS

Wij zetten ons in voor integratie en borging van natuurinclusiviteit in het onderwijs. We zien een faciliterende rol voor de Agenda. We fungeren als broedplaats voor het integreren van ideeën en inzichten rondom natuurinclusief onderwijs, en stimuleren de borging hiervan in het onderwijs.

VRIJETIJDSECONOMIE

We zetten ons in voor een duurzaam, beleefbaar landschap. Het landschap vormt, waar de verbinding tussen natuur en mens de basis creëert. Dat maakt het een natuur- én mensinclusief landschap.

BEDRIJVEN TERREINEN

Ons doel is om natuurinclusiviteit een vanzelfsprekend onderdeel te maken van toekomstbestendige bedrijventerreinen.

INVESTERINGSAGENDA

Uit onderzoek blijkt: natuur levert ontzettend veel waarde op, ook in financiële zin. Nederland natuurinclusief maken vergt echter ook investeringsbereidheid, want de kosten gaan voor de baten uit. In alle domeinen is er meer aandacht en bewustwording nodig om te komen tot natuurinclusief denken, doen en investeren. Voor de fysieke domeinen is de investeringsopgave heel concreet. Natuurinclusiviteit kan hier nu al een zichtbaar onderdeel worden. Denk bijvoorbeeld aan de aanleg, exploitatie en renovatie van infrastructuur of windparken, of aan het vergroenen van bestaande wijken. In andere, niet fysieke domeinen gaat het bijvoorbeeld om de relatie tussen schone lucht, gezond voedsel, bewegen en gezondheidszorg.

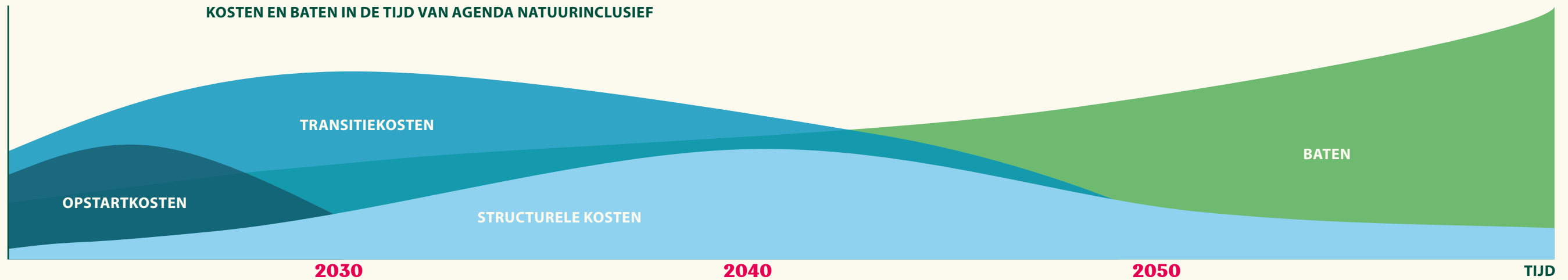
Om inzichtelijk te maken wat er aan investeringen nodig is om tot een natuurinclusieve samenleving in 2050 te komen wordt een schets van een investeringsagenda opgesteld. Per domein én domeinoverstijgend wordt geschetst welke indicatie van investeringen op welke momenten nodig zijn. Het gaat hierbij zowel om financiering als bekostiging en om niet-financiële interventies, bijvoorbeeld via normering of het ombuigen van bestaande geldstromen.

De investeringsagenda schetst het financiële perspectief op de transitie naar een natuurinclusieve samenleving. Het biedt kaders en richtlijnen voor alle partijen -publiek en privaat, financieel en niet financieel-omkleineengrotestappentezettenvoor de investeringen in financiering van natuurinclusieve initiatieven en projecten. De investeringsagenda wordt na vaststelling van Agenda Natuurinclusief 2.0 nader uitgewerkt als één van de instrumenten om de ambities uit de Agenda te realiseren. Voor de korte termijn is financiering voor proceskosten voor het uitvoeren van acties van de domeinen nodig. In lijn met de publiek-private samenwerking van Agenda Natuurinclusief gaan domeinen met publiek en private partners hiermee aan de slag door bestaande financieringsbronnen te benutten en nieuwe mogelijkheden te verkennen. Voor de lange termijn wordt de investeringsagenda geconcretiseerd en gekwantificeerd voor de transitie- en structurele kosten, en voor de maatschappelijke baten die natuurinclusief kan opleveren. Dit geeft op hoofdlijnen inzicht in de noodzaak en mogelijkheden van beschikbare en nieuwe financieringsbronnen en andere resources, en in de waardecreatie door de inzet van natuurinclusief in domeinen en sectoren.

De ambities en acties uit Agenda Natuurinclusief 2.0 komen niet tot stand zonder investeringen. Hierin wordt onderscheid gemaakt tussen opstartkosten voor de acties in de komende jaren, transitiekosten, structurele kosten en de baten die dit oplevert. De visualisatie geeft een eerste globaal beeld in de tijd. De schets van de Investeringsagenda geeft een eerste indicatie met mogelijke dekkingsbronnen. Nadere uitwerking van de dekking wordt verwacht door nog af te sluiten akkoorden en ombuiging van middelen.

In bijlage 3 vindt u de eerste inzichten van de Investeringsagenda in de vorm van uitdagingen, algemene richtlijnen en top-aangrijpingspunten per domein.

KOSTEN EN BATEN IN DE TIJD VAN AGENDA NATUURINCLUSIEF

BATEN NATUURINCLUSIEVE SAMENLEVING

De optelsom van baten in de vorm van concrete diensten aan de mens (ecosysteemdiensten zoals waterzuivering of verkoeling), vermeden kosten (bijv. bermbranden en wateroverlast) en intrinsieke waarde (voor de mens en het bestaansrecht van de natuur).

Voorop staat dat investeren in natuur leidt tot baten. Elke geïnvesteerde euro betaalt zich naar schatting 8 tot 38 keer uit (EU, 2021). Hoe sneller we de natuurinclusieve samenleving realiseren, hoe eerder de baten binnen bereik komen. Voorsnog zullen de investeringen voor de baten uitgaan maar op basis van de tot nu toe beschikbare kennisbasis mag verondersteld mag worden dat het saldo van baten van schone lucht, klimaatadaptatie, gezondheid, schoon water enzoverder richting 2050 de kosten zullen ontstijgen.

1. Opstartkosten

Opstartkosten zijn de kosten om van de kant te komen, bewustwording te creëren, de waarde van natuur in samenhang beter te doorgronden en daardoor te weten waar de opgave ligt. De genoemde bedragen zijn een indicatie van de benodigde middelen voor de acties uit de Agenda Natuurinclusief 2.0

2. Transitiekosten

Transitiekosten zijn de kosten om de omslag te maken, om te herstellen wat bezien vanuit natuurinclusiviteit scheef is gegroeid, om domeinen te helpen om de koers te verleggen naar natuurinclusiviteit met een handelingsperspectief. Transitiekosten kunnen afhankelijk van de huidige negatieve impact op natuur hoog zijn. Transitiekosten zijn in principe éénmalig.

3. Structurele kosten

Structurele kosten zijn jaarlijks terugkerend. Structureel trekken we als Nederland momenteel beperkte middelen uit voor natuur (aanleg, beheer en onderhoud) terwijl dit wel een schaars goed is dat waarde vertegenwoordigt. Verondersteld mag worden dat de structurele terugkerende middelen voor instandhouding groeien, echter naarmate schaal en automatiseren hun intrede doen zullen deze ook weer kunnen dalen.

De Agenda Natuurinclusief 2.0 herbergt tal van acties om binnen de domeinen de transitie naar natuurinclusief in te zetten. Hoewel de domeinen verschillend zijn, is de inzet van elk domein gericht op de volgende onderdelen:

- Richting geven aan de markt door een duidelijk toekomstperspectief te bieden;
- Door middel van impuls gelden, **aanjaagcapaciteit en experimenteeruimte stimuleren** en **laten zien wat er kan**;
- **Deze inzichten gebruiken voor structurele ombuigingen**, zowel financieel als beleidsmatig.

Het IBO onderzoek (Snel aan de slag 2023) laat met het scenario "natuur voorop" zien dat met een incidentele investering van circa € 8 miljard uit de rijksbegroting Nederland een grote slag kan maken richting natuurinclusief. De ervaring laat zien het benodigde investeringsbedrag hoger zal zijn naarmate langer gewacht wordt (neem bijvoorbeeld stikstof, waterkwaliteit, zorgwekkende stoffen, weidevogels). Het is essentieel dat inzichtelijk wordt gemaakt welke geldstromen nu niet natuurinclusieve oplossingen in stand houden of zelfs een negatieve impact hebben op natuur, te beginnen met publieke geldstromen. Deze geldstromen moeten worden omgebogen. Voor deze ombuigingen is naast geld ook beleid van groot belang. Private geldstromen richting natuurdestructie zullen geprijsd moeten worden. Voor sectoren die enerzijds de natuur zwaar belasten maar anderzijds een handelingsperspectief ontberen, zullen speciale instrumenten moeten worden ontwikkeld. Bijvoorbeeld voor de landbouwsector, die in natuurinclusieve vorm juist bij veel maatschappelijke opgaven deel van de oplossing kan zijn, is een arrangement aan beleidsinstrumenten nodig om de transitie te maken. Daarbij is het cruciaal om de stap te maken naar realisatie van (koploper-) projecten die aantoonbaar bijdragen aan natuurkwaliteit en bedrijven helpen de omslag te maken.

Structurele middelen zullen in bepaalde gevallen nodig zijn en blijven. Met hulp van transitie-instrumenten kunnen de kosten voor domeinen worden verzacht. Geleidelijk zullen de structurele kosten geabsorbeerd moeten worden binnen de (sub-) domeinen. Schaal, optimalisatie en doen waar je goed in bent, kunnen eraan bijdragen dat structurele kosten beheersbaar zijn en zelfs weer kunnen dalen. Het IBO onderzoek (Snel aan de slag 2023) laat zien dat natuurinclusiviteit als uitgangspunt nemen om structurele middelen orde 300-600 miljoen op jaarbasis vraagt. Een strategie waarbij normering ambitieuzer wordt, handhaving op vergunningen plaatsvindt en de vervuiler (mee-) betaalt, kan de benodigde uitgaven vanuit het Rijk geleidelijk reduceren. De werkelijke structurele kosten zullen sterk afhangen van politieke keuzes (welke mix van normeren, geprijsen of belonen wordt gehanteerd) en het beoogde eindbeeld van Nederland natuurinclusief, dat per domein nog nader geduid moet worden. De benodigde middelen zijn echter zeer beperkt ten opzichte van de geldstromen die moeten worden omgebogen: alle overheidsuitgaven (in 2022 € 335 miljard), de gehele economie (in 2022 € 895 miljard) en het gehele financiële systeem (in 2022 € 2.800 miljard balanstotaal Nederlandse banken) moeten op termijn natuurinclusief zijn. De ombuiging van deze grote geldstromen vraagt eerder om normering en een nieuwe manier van denken en doen, dan om enkel meer geld.

OVERALL PROGRAMMAKOSTEN Agenda Natuurinclusief 2.0 2024-2026	KOSTEN DOMEINOVERSTIJ- GEND ACTIES Agenda Natuurinclusief 2.0 2024-2026	KOSTEN DOMEINSPECIFIEKE ACTIES Agenda Natuurinclusief 2.0 2024-2026
Ca. € 10-15 mln. per jaar	Ca. € 7,5 - € 15 mln.	Ca. € 30 - € 40 mln.
Betreft kosten voor het programmabureau: regisseren en faciliteren uitvoering Agenda Natuurinclusief. O.a. bevordering van de publiek private samenwerking voor Agenda Natuurinclusief en op de domeinen, communicatie en events, gedrag en bewustwording, meten en monitoren, gebiedsaanpak	Betreft kosten voor uitvoering door domeinen aan: <ul style="list-style-type: none"> • concrete acties; • groeiprojecten; • inspiratiegebied(en) • natuurinclusieve instrumenten en producten • betrekken en activeren middenmoot van publieke en private partijen. 	De schatting van de benodigde procesmiddelen verschillen sterk per domein: <ul style="list-style-type: none"> • In de fysieke domeinen Infrastructuur, Energie en Water lopen er over het algemeen al veel gedekte acties. Uitzondering hierop zijn Bouw, met de complexiteit door veel verschillende eigenaren en investeerders, en Vrijtijdseconomie dat niet een stevige plek in beleid heeft. • Voor het domein Landbouw geldt dat er vooral behoefte is aan dekking voor de daadwerkelijke transitie in de vorm van transitiekosten en structurele middelen. Procesgeld is nodig om de transitie in de landbouw op te schalen. • Voor de niet-fysieke domeinen (Gezondheid, Onderwijs, Financiële Sector) ligt dat anders: hier is een behoorlijke investering in procesgeld nodig om met gerichte acties natuurinclusief denken en doen te agenderen.
Dekking: <ul style="list-style-type: none"> • 9 miljoen per jaar door Programma Natuur LNV • Overige dekking nader te bepalen b.v. via akkoorden 	Dekking: <ul style="list-style-type: none"> • Nader te bepalen b.v. via akkoorden 	Dekking: <ul style="list-style-type: none"> • Nader te bepalen b.v. via akkoorden

INSTRUMENTEN EN PRODUCTEN

ALGEMEEN

We willen algemene instrumenten en tools die natuurinclusieve barrières kunnen slechten en natuurinclusiviteit bevorderen verder uitwerking geven, met aandacht voor slimme mixen van instrumenten die elkaar versterken. We trekken hierin samen op, omdat we geloven dat we hier als collectief meer invloed op hebben dan binnen individuele domeinen. Dit doen we met NiNO-leden, domeinen, andere maatschappelijke partijen en het programmabureau samen. We sturen gezamenlijk op de ontwikkeling en inzet van deze instrumenten. In de komende jaren 2024-2026 gaan we hier verder uitwerking aan geven.

- Ontwikkelen, aanpassen of opheffen van wet- en regelgeving om natuurinclusiviteit te stimuleren en stapje voor stapje 'mainstream' te maken.
- Natuurinclusieve subsidies, heffingen en belastingen om natuurinclusief handelen te stimuleren en de drempel om natuurinclusief te investeren te verlagen. Onder andere subsidies voor ondernemers en het opschalen van ketenconcepten rondom verduurzaming.
- Ontwikkeling van normering, puntensystemen en eenduidigheid in 'natuurinclusieve positieve ladders', waar mogelijk voortbouwend op bestaande instrumenten.
- Bestaande regelingen en instrumenten natuurinclusief maken, waaronder Greendeals en groene labels. Zo willen we rapportages in lijn met Corporate Social Responsibility/Corporate Sustainability Reporting Directive/Taskforce on Nature-related Financial Disclosures natuurinclusief maken.
- Convenanten, pacts en bestuurlijke afspraken maken tussen overheden, bedrijven en maatschappelijke partijen. Dit kan domeinspecifiek en samen met meerdere domeinen.
- Inzet van communicatie, bewustwordings- en gedragsveranderingsinstrumenten, om onder andere een beweging van onder op te versterken waardoor mensen natuurinclusief willen en kunnen doen.
- Krachtenbundeling met andere transitie (o.a. klimaat, circulair en milieu) en beleidsthema's zoals Basiskwaliteit Natuur.
- Beter benutten en verspreiden van ecologische kennis.

METEN EN MONITOREN

Door monitoring als hulpmiddel te gebruiken, kunnen we de voortgang van de transitie in kaart brengen. Zo kunnen we bijsturen waar nodig, zowel per domein als domeinoverstijgend. Om de transitievoortgang inzichtelijk te maken, gebruiken we een raamwerk dat uit vijf onderdelen bestaat, namelijk:

1. Quickscan: vormt het startpunt voor de monitoring. Het geeft een momentopname weer van de staat van natuurinclusiviteit per domein in 2023;
2. Toolanalyse: maakt een overzicht en analyse van bestaande tools en data die inzicht geven in natuurinclusiviteit in de verschillende domeinen. Daarmee draagt het bij aan het startpunt uit het eerste onderdeel;
3. Opzet monitoringsraamwerk: bouwt voort op de uitkomsten van de Quickscan de Toolanalyse. Zo wordt er een monitoringsraamwerk ontworpen waar onderbouwing van indicatoren en data-bronnen bij inbegrepen zijn;
4. Implementatie van monitoringsraamwerk: maakt de vertaalslag naar de praktijk. Vanaf 2024 met periodieke monitoring van natuurinclusiviteit, zowel in de domeinen als domeinoverstijgend.
5. Inzicht geven in de richting en snelheid van de noodzakelijke systeemverandering. Het doel: tot een natuurinclusief Nederland komen.

BOUW
ENERGIE
FINANCIËLE SECTOR
GEZONDHEID
INFRASTRUCTUUR
LANDBOUW
ONDERWIJS
VRIJETIJDSECONOMIE
WATER
BEDRIJVENTERREINEN

HOOFDSTUK 3. DOMEINEN

BOUW

VISIE EN STRATEGIE

NATUUR ALS VANZELFSPREKEND ONDERDEEL VAN DE BEBOUWDE OMGEVING

De bebouwde omgeving kan niet zonder natuur. In ons bebouwde gebied hebben we het nodig voor de verbetering van lucht- en waterkwaliteit, klimaatadaptatie, gezondheid, en ruimte voor recreatie en ontspanning. Om natuur **duurzaam in stand** te houden is het essentieel om de huidige daling in biodiversiteit een halt toe te roepen en de natuur te herstellen. Ook willen we producten gebruiken zoals bio-based bouwmaterialen (gemaakt van lokaal geproduceerde van plantaardige materialen) zodat we niet alleen de lokale biodiversiteit stimuleren, maar ook de biodiversiteit elders kunnen ontzien. Natuur buiten ons bebouwde gebied, zoals de Natura2000 gebieden, kan juist weer worden ondersteund door **hoogkwalitatieve groenblauw verbindingen** in onze bebouwde omgeving waarmee de BasisKwaliteit Natuur (BKN) wordt behaald; denk hierbij aan voedsel en nestelaanbod. Planten, dieren en hun omgeving zijn afhankelijk van elkaar en vormen een samenhangend geheel: een ecosysteem. Het **versterken van het ecosysteem**, en daarmee de natuur én alle voordelen die natuur oplevert, zien wij als vanzelfsprekend onderdeel van bouwen en ontwikkelen, en domein Bouw gaat de transitie daarnaartoe versnellen.

WAT WIJ DOEN EN WAAR

Vanuit domein Bouw ontwikkelen en nemen we actie in visie- en strategievorming met als uiteindelijk doel om bewustwording en gedragsverandering te creëren ten behoeve van natuurinclusieve gebouwde omgeving. We houden ons bezig **met ruimtelijke planning, ontwerpen, bouwen en gebruik**. Om de bebouwde omgeving natuurinclusief te maken, is het nodig om de verschillende schaalniveaus te koppelen in beleid, uitvoering en gebruik: gebied, kavel en gebouw.

Binnen ons domein houden wij ons bezig met de bouw en het gebruik van nieuwe en bestaande gebouwen, dus: woning en utiliteit. Maar ook de directe leefomgeving hoort daarbij, en dus de ruimtelijke planning van de gebouwde omgeving. Kortom: domein Bouw beweegt zich binnen een brede range van bebouwing, infrastructuur en openbare en private leefomgevingen waarbinnen **gewoond, gewerkt en gerecreëerd** wordt.

Alle acties van domein Bouw zullen bijdragen aan National Biodiversity Strategy & Action Plan en dan met name de targets 8, 11, 12, 14, 19, en 21.

ALGEMENE AMBITIES BINNEN 10 JAAR

We willen de transitie binnen de Nederlandse bouwsector van Early-adopters (natuurinclusief bouwen en ontwikkelen door koplopers) naar Early-majority (natuurinclusief bouwen en ontwikkelen door de meerderheid) versnellen om uiteindelijk natuurinclusieve bouw als norm te krijgen en in beleid verankerd te krijgen. De volgende ambities zijn opgesteld:

1. Binnen 10 jaar is Nederland gidsland in Europa op het gebied van natuurinclusief bouwen en ontwikkelen.
2. Is de biodiversiteit in het bebouwde gebied in Nederland verdubbeld.
3. Heeft de bouwsector de transitie gemaakt naar een bio-based economie.
4. Is de economische waarde van natuur in de gebouwde omgeving vanzelfsprekend en wordt breed gedragen.
5. Wordt natuur in de gebouwde omgeving als vanzelfsprekend meegenomen om de gezondheid te verbeteren.

AMBITIE EN DOELSTELLINGEN 2024-2026

De volgende ambities en doelstellingen komen voort uit de visie:

1. Gebouwen

- In 2024 is voor het eerst biodiversiteit vastgelegd in Het Besluit bouwwerken leefomgeving (Bbl). In 2026 volgt een uitbreiding op biodiversiteit in het Besluit bouwwerken leefomgeving (Bbl). De omgevingswet gaat in op de leefomgeving om de gebouwen. Zie actielijn 1 hieronder.

2. Gemeenten

- In 2026 heeft elke Nederlandse gemeente een Natuur Netwerk Gemeente (NNG). Een groen binnenstedelijk netwerk waaraan individuele bouwprojecten worden gelinkt zodat duidelijk is hoe deze natuurinclusief kunnen zijn en zo de stad als ecosysteem versterkt. In 2026 zijn 12 gemeenten in Nederland uitgeroepen tot Stad als Natuurpark waarbij burgers zelf hun wijk natuurinclusief maken. Stad als Natuurpark draagt concreet bij aan de genoemde doelen. Zie actielijn 2 hieronder.

3. Nationaal

- Er komt in 2025 een landelijk puntensysteem voor natuurinclusief bouwen zodat elke individuele gemeente hun uitvragen voor bouw- en ontwikkelprojecten natuurinclusief kunnen maken. Natuur kan via een concrete richtlijn worden ingezet om de gezondheid van burgers te verbeteren. Zie actielijn 3 hieronder.
- In 2026 bevatten alle gemeentelijke omgevingsplannen een onderdeel Natuurinclusief Bouwen en Ontwikkelen. Alle bouwgerelateerde uitvragen bevatten (een) natuurinclusieve eis(en). Zie actielijn 1 hieronder.
- Door beleidsmatige verankering kan Nederland veel ervaring op doen met natuurinclusief bouwen en kan het een leidende rol gaan spelen binnen Europa. Zie actielijn 4 hieronder.

4. Internationaal

- Nederlandse organisaties worden gezien als voorlopers op natuurinclusief bouwen en ontwikkelen en Nederlandse tools worden gebruikt in het buitenland (focus op Europese Commissie). Zie actielijn 4 hieronder.

5. **De impact van natuurinclusief bouwen en ontwikkelen kunnen meten**
  - In 2025 kunnen alle bedrijven binnen de bouw- en vastgoed (zoals banken en ontwikkelaars) hun impact op biodiversiteit inzichtelijk maken en dus rapporteren en financieren. Zie actielijn 5 hieronder.
6. **Het Icoonproject van de toekomst is gestart**
  - Enkele grote steden binnen 10 jaar volledig natuurinclusief maken volgens de 3-30-300 regel. Hier komen alle actielijnen in samen.

ACTIELIJNEN BINNEN DOMEIN BOUW 2024-2026

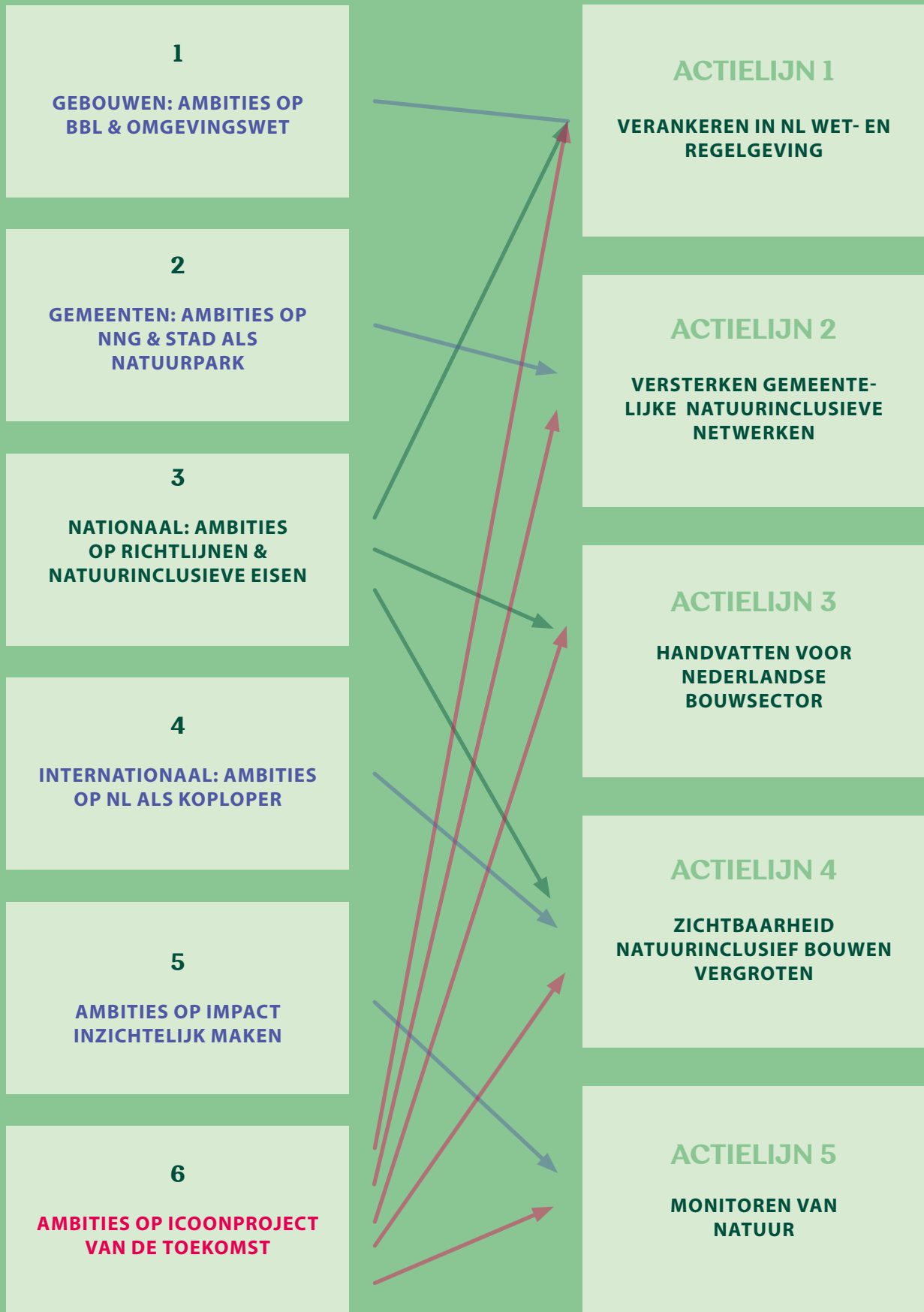
Om de genoemde doelen te kunnen realiseren zijn de volgende acties van toepassing binnen domein Bouw.

1. **Verkennen van de verankering van Natuurinclusief bouwen en ontwikkelen in de Nederlandse wet- en regelgeving**, alsmede voorsorteren op bestaande en aankomende EU-wetgeving (stakeholders: Ministeries BZK, LNV en EZK, Provincies, Gemeenten, en vele anderen).
  - A. Verkennen, en versterken waar mogelijk, van de samenhang tussen verschillende soorten regelgevingen met als doel om ze nog doelmatiger te maken.
  - B. Vastleggen en borgen van locatiespecifieke biodiversiteit en verkennen hoe deze te stimuleren met beleid, wet- en regelgeving.
  - C. Vroegtijdig implementeren van de EU-taxonomie, EU-natuurrestauratie en EU-bodemgezondheid wetten in nieuw op te stellen wet- en regelgeving.
2. **Versterken en verduidelijken van natuurinclusieve netwerken binnen gemeenten** om tot beter beschikbare informatie te komen over de aanwezige ecosystemen en bijbehorende biodiversiteit (stakeholders: Gemeente Breda, Gemeente Rotterdam, Provincies Zuid-Holland + Overijssel + Utrecht, VNG, VHG, Stadswerk, SBB, OSKA, Groene Netten, en vele anderen).
  - A. Het creëren van een NNG (Natuur Netwerk Gemeente), te beginnen met 10 gemeenten.
  - B. Gemeenten sluiten zich aan bij 'Stad als Natuurpark' (naar model van National City Park Londen). Dit is een internationaal geaccepteerde aanpak voor het vergroenen van de stad door bewonersparticipatie.
3. **Handvaten bieden dat alle organisaties binnen de Nederlandse bouwsector natuurinclusief kunnen bouwen, ontwikkelen, renoveren of gebruiken.** Het is in de komende jaren ondoenlijk om elke organisatie van ecologische medewerkers met de juiste kennis te voorzien dus is het belangrijk om zoveel als mogelijk relevante ecologische kennis te kunnen vatten in bruikbare tools en methoden (stakeholders: Adviesbureaus, Kennisontwikkelaars, MVO Nederland, Hypotheekverstrekkers, Ministerie van Financiën, en vele anderen) .
  - A. Tools en methoden ondersteunen en implementeren zoals: het natuurinclusief puntenstelsel, natuurinclusieve normering, TOP10 maatregellijsten (voor bv gezondheid, biodiversiteit, klimaatadaptatie/maatlat), aanpak Natuurinclusief isoleren van bestaande woningen ondersteunen en promoten.
  - B. Overzicht en beschikbaarheid van bruikbare tools binnen alle fases van een bouw/ontwikkeltraject.
  - C. Nederlandse hypotheek en financieringen voor bouw-, renovatie- of ontwikkelprojecten natuurinclusief maken door samen met hypotheekverstrekkers en financierders een set tools samen te stellen waarmee natuurinclusiviteit kan worden gewaarborgd.

4. **Zichtbaarheid vergroten van Natuurinclusief bouwen.** We willen natuurinclusief bouwen onder een grotere doelgroep kenbaar maken. Dit gaan we doen door de zichtbaarheid in het binnen- en buitenland te vergroten. Met als doel dat Nederlandse organisaties worden gezien als voorlopers en Nederlandse tools worden in het buitenland gebruikt (stakeholders: Kennisontwikkelaars zoals WUR, Deltares, NIOO-KNAW, Naturalis, RIVM, Hogescholen, NL Greenlabel, VHG, en vele anderen). Daarmee zal natuurinclusief bouwen, net als de huidige Nederlandse waterbouw, een businessmodel worden voor Nederlandse bedrijven. Dit bereiken we door:
  - A. Internationale positionering en samenwerking door het vergroten van de zichtbaarheid binnen de Europese Commissie, binnen 5 buitenlandse events voor 2028, binnen internationale events in NL en binnen Europese gemeenten.
  - B. Vergroten van de 'Natuurinclusief bouwen' bubbel in Nederland door media in te zetten met jaarlijkse informatiecampagnes, etc.

5. **Monitoren van Natuur.** Ondersteunen en faciliteren van innovatieve monitoring strategieën waarmee gericht wordt gemonitord op de verandering in de natuur in en om de gebouwde omgeving. (stakeholders: NL Greenlabel, PBL, RIVM, Naturalis, Ministerie van LNV, Deltaplan Biodiversiteitsherstel, NDFF, KAN Bouwen, MVO, VNG, IPO, UvW, en vele anderen). Effectiviteit van natuurinclusieve maatregelen in de bebouwde omgeving wordt beter in kaart gebracht. Dit willen we bereiken door:
  - A. Ondersteunen van één breedgedragen, domeinoverstijgend dashboard waarin de algemene biodiversiteit en robuustheid van ecosystemen kan worden geraadpleegd. Dit gaat over het beschikbaar maken van gegevens en kennis voor iedereen.
  - B. Het implementeren en promoten van een uniforme aanpak van monitoring gebaseerd op: een nulmeting en een meting na realisatie op zowel gebieds- als projectschaal waarmee duidelijk wordt welke impact individuele bouw- en ontwikkelprojecten creëren en dat kan vergelijken. Dit gaat over hoe alle bouw en ontwikkelprojecten op eenzelfde manier kunnen monitoren.
  - C. Ondersteunen en beschikbaar maken van innovatieve technieken zoals inzet van audio-monitoring, remote sensing, citizen science, video monitoring en e-DNA zodat monitoring van biodiversiteit steeds makkelijker en betrouwbaarder wordt. Dit gaat om de technieken verbeteren van monitoren.

ICOON PROJECTEN

Het gebouw van de NIOO-KNAW in Wageningen.

Het gebouw is al 12 jaar oud maar was destijds enorm innovatief op het gebied van energie, cradle-to-cradle en natuurinclusiviteit. Samen met de aard van de gebruikers van het gebouw is er flink flink gemonitord en kan het nu echt gezien worden als een iconoproject. Het gebouw bevat verschillende typen groene daken, vleermuisvoorzieningen en passende groene buitenruimte voor de omgeving.

Egelshoek in Heiloo.

Al in 1998 gerealiseerd en volgens de destijdse visies ver vooruit op zijn tijd. Volgens het KAN-onderzoek scoort deze wijk op bijna alle facetten hoog of boven landgemiddelde.

ENERGIE

A large wind turbine silhouette is the central focus, set against a dramatic sunset sky with a bright sun partially obscured by clouds. The foreground shows a body of water with a small floating platform and several buoys. In the distance, a line of smaller wind turbines is visible on the horizon.

VISIE EN STRATEGIE

NIEUWE ONTWIKKELINGEN VOOR EEN SCHONERE WERELD

We zijn allemaal afhankelijk van de natuur. Nu is het zo dat de energiesector een indirecte afhankelijkheid kent. Deze sector gebruikt namelijk grondstoffen en natuurlijke energiebronnen, zoals zonnestraling, wind en omgevingswarmte. Lokale wind- en zonneparken, warmtenetten, hernieuwbare gassen, opslag en versterking van de energie-infrastructuur: het zijn allemaal ontwikkelingen waardoor de energiesector in grote mate bijdraagt aan minder CO2-uitstoot en minder gebruik van fossiele brandstoffen.

NIEUWE STAP: DE NATUUR VERSTERKEN

In de energietransitie is zorg voor de natuur een basisvoorwaarde. Onze ecosystemen leveren geen directe waarde voor energieprojecten. De sector werkt daarom hard aan een belangrijke stap: niet alleen schade voorkomen of verminderen, maar ook de natuur versterken.

Vanuit Agenda Natuurinclusief 2.0 zetten we natuurinclusiviteit in om samen met de energiesector een zo groot mogelijke, positieve impact op de natuur te maken. We minimaliseren de schade en kijken naar mogelijkheden voor populatie- en natuurversterking. Eenvoudig? Nee. Nodig? Ja.

EEN LOKALE ÉN LANDELIJKE PUZZEL

Elk energieproject heeft impact op de directe omgeving. We richten ons op algemene, landelijke eisen en maatregelen én werken aan oplossingen op lokaal niveau. Op het lokale niveau hebben andere domeinen ook invloed op de natuurkwaliteit waardoor het een gebiedsgerichte puzzel is. We richten ons samen met anderen op zowel populatieversterkende maatregelen voor beschermde plant- en diersoorten, als op creatie van habitat voor generieke plant- en diersoorten.

AMBITIE 2024-2026

1. Onder alle projecten ligt een basis van 'willen'. Dit gaat om bewustwording en verantwoordelijkheid nemen, wat grotendeels goed lijkt te gaan in de sector. De uitdaging – en dus de acties – ligt in de vervolgstappen:
2. We weten al veel, maar nog niet genoeg over welke maatregelen welke effecten hebben, en welke soorten (zowel planten als dieren) meer of minder belangrijk zijn in het gehele systeem.
3. De effecten moeten gemeten worden, zodat er ook een toets plaats kan vinden op het effect. Dit is nodig om te leren en zodoende de maatregelen verder te verbeteren. Op basis daarvan kunnen keuzes gemaakt worden over welke maatregelen verplicht worden en welke niet. Daaraan wordt dan gekoppeld hoe er getoetst en gehandhaafd wordt.

Het doel is om in beweging te komen en te blijven. Gelukkig doen we al veel. Er zijn veel voorbeelden van zon- en windparken; off- en onshore. Denk aan ruimte voor natuur, stilstandregelingen voor vogeltrek of omgevingen realiseren waarin dieren zich kunnen nestelen. Veel van deze initiatieven zijn ontworpen om schade te vermijden (1). Dankzij de maatregelen om de schade aan de natuur te verminderen of te mitigeren (2) zien we steeds meer resultaten. Onze belangrijkste uitdaging ligt nu in zowel duidelijkheid als middelen verkrijgen om de schade aan de natuur te compenseren (3) We richten ons op kennis vergaren en delen over maatregelen die positieve effecten hebben. Daarom benadrukken we het belang van 'Weten' en 'Meten', zelfs voor de al lopende regelingen. De komende drie jaar is het onze ambitie om zichtbare impact te maken op verbetering van de natuur. Om dat mogelijk te maken moeten we eerst de basis pakken van het 'willen, weten en meten'. Op de korte termijn richten we ons daarbij op de deelsectoren in de energietransitie die het meeste effect hebben op korte termijn en die tevens ook de grootste ruimtelijke impact hebben:

1. **Wind op Land (WoL)**
2. **Zon op Land (ZoL)**
3. **Wind op Zee (WoZ)**
4. **Energie infrastructuur**

De meest effectieve maatregelen bepalen, is een belangrijke basis. De uitvoer vraagt inzet van alle partijen. We kunnen van elkaar leren tussen de energiesectoren, maar ook tussen de domeinen. Denk aan procedures voor aanbestedingen bij domein Bouw en Infrastructuur, maar ook kennis delen voor domein Onderwijs. We kunnen de volgende succesvolle voorbeelden gebruiken als inspiratie voor anderen:

- Bij de ontwikkeling van Wind op Zee worden goede resultaten geboekt. Een belangrijke driver is de wijze waarop het Ministerie van EZK ecologisch onderzoek meeneemt in de bepaling van de kavels. Daarnaast worden er ecologische eisen in de tenderprocedure voor wind ontwikkelaars gezet, waarvan de geleerde lessen in een volgende tender meegenomen worden.
- Bij de ontwikkeling van Zon op Land wordt er gewerkt aan een keurmerk Eco Certified. Dit helpt om de inhoudelijke natuur maatregelen vast te stellen, waardoor aanbestedende diensten voor lokale projecten (zoals gemeenten) niet zelf de ecologische kennis in detail hoeven te kennen, maar hier naar kunnen verwijzen.
- Bij de ontwikkeling van Wind en Hoogspanning op Land is er een convenant NIEWHOL¹ in oprichting. Hierbij bepalen energie(infra) ontwikkelaars, het Rijk, de Provincies en natuur- en milieu federaties samen de maatregelen die genomen moeten worden. Deze afspraak wordt onderling gemaakt en is een andere invulling dan opname in wet- en regelgeving.

¹ Natuurinclusieve energietransitie voor wind en hoogspanning op land

INITIATIEVEN 2024-2026

Door natuurinclusief werken zichtbaar te maken in de sector, vergroten we de bewustwording. Hierbij wordt kennis en inspiratie door voorbeelden blijvend onder de aandacht gebracht, wat partijen in beweging brengt zelf maatregelen te nemen.

1. Verduidelijken wat de meest effectieve aanpak is om natuurinclusieve projecten te verkrijgen. Hiervoor delen we kennis en ervaringen op het gebied van eisen in aanbestedingen en vergunningen, sectorale afspraken en eigen initiatieven van partijen. We kunnen leren van de aanpak tussen domeinen, maar ook tussen deelsectoren binnen een domein.
2. We verdiepen de beschikbare kennis over de te nemen maatregelen voor de natuur met aanvullend onderzoek naar de meest effectieve maatregelen waarmee projecten gerealiseerd worden. Dit combineren we met een uniforme en objectief vastgestelde meetlat voor het bepalen van een norm voor natuurinclusiviteit van een project.
3. We ondersteunen de verbetering van afspraken en/of regelgeving om te borgen dat de te nemen maatregelen uitgevoerd worden. Dit doen we met ministeries, provincies en gemeenten.
4. Vaststellen en tekenen NIEWHOL-convenant. Hierin worden afspraken vastgelegd waarover overeenstemming is tussen de sector, het Rijk, Provincies en natuurorganisaties. Er wordt geconcretiseerd welke mogelijke maatregelen met bijbehorende, kosten en baten nodig zijn om te bepalen hoe dit gefinancierd wordt (WoL).
5. Ondersteunen van acties op gebied maatregelen (zie actie 2) en onafhankelijke meting (zie actie 3) voortbouwend op lopende acties rondom het keurmerk Eco Certified. Doel is deze te concretiseren en onafhankelijk te maken als aanvullend instrument om de inzet van natuurinclusieve maatregelen te versterken (ZoL).
6. Ondersteunen van acties op het gebied van regelgeving over beschermde soorten die zich na projectstart vestigen in het projectgebied, als gevolg van natuurinclusieve maatregelen (ZoL). In de praktijk wordt het dilemma ervaren dan wanneer er maatregelen genomen zijn om “de natuur uit te nodigen” op een energieproject, dit extra beperkingen op kan leveren voor de exploitatie van het project.
7. Ondersteunen van acties ten behoeve van natuurversterking bij aanlanding Wind op Zee (WoZ). We delen kennis op het gebied van ecologie en maatregelen, en ondersteunen sectorale koppelingen die ontwikkelaars zoals Tennet kunnen nemen.

ICOON PROJECTEN

Hoogspanningsverbinding Soesterberg

'Lizard Lane' is een heidecorridor waar meerdere grondeigenaren hebben samengewerkt om biodiversiteit, brandveiligheid en populatieversterking te vergroten.

Windpark Krammer

Met inzet van ontwikkelende partijen zijn de NIEWHOL-maatregelen zoals detectie- en stilstandvoorzieningen hier ingezet, in combinatie met een projectgebonden fonds voor natuurversterking rondom het project.

FINANCIËLE SECTOR

VISIE EN STRATEGIE

GELD VOOR DE NATUUR

De financiële sector en natuur zijn met elkaar verbonden. De natuur zorgt voor ecosysteemdiensten zoals hout, bestuiving en gezonde bodems. Economische activiteiten zijn hiervan afhankelijk. En dus ook de banken, pensioenfondsen, vermogensbeheerders en verzekeraars die deze economische activiteiten financieren. Nederlandse financiële instellingen hebben wereldwijd voor miljarden aan financieringen uitstaan aan bedrijven met een hoge of zeer hoge afhankelijkheid van een of meerdere ecosysteemdiensten (DNB/PBL, *Indebted to Nature*, 2020).

Het verlies aan biodiversiteit bedreigt de beschikbaarheid van ecosysteemdiensten en vormt daarmee een risico voor de financiële sector. Tegelijkertijd worden nog steeds veel economische activiteiten gefinancierd die de natuur schaden. Daarnaast zijn er ook voorbeelden van investeringen en financieringen die bijdragen aan natuurbehoud-en herstel. Dit maakt de oplossing kraakhelder: we moeten zorgen dat geld de natuur ten goede komt. Dat betekent natuurinclusief handelen.

2050: EEN NATUURINCLUSIEVE SAMENLEVING

Ons uitgangspunt is dat de Nederlandse Financiële sector in 2050 natuurinclusief handelt. Een natuurinclusieve financiële sector is essentieel om in 2050 een natuurinclusieve samenleving te realiseren. Steeds meer financiële instellingen zijn zich bewust van de afhankelijkheid van alles wat ze financieren en waarin ze investeren: de natuur, biodiversiteit, en ecosysteemdiensten. Dit inzicht moet de financiële sector gaan integreren en beprijzen in modellen, analyses, rapportages en besluitvorming. Zo kan zij richting geven aan noodzakelijke investeringen en financieringen die bijdragen aan een natuurinclusieve samenleving en stoppen met activiteiten die natuur schaden.

FINANCIERING EN DE NATUURINCLUSIEVE TRANSITIE

Met de financiële sector bedoelen we onder andere banken, pensioenfondsen, vermogensbeheerders en verzekeraars. Afhankelijk van de aard van hun bedrijfsmodel kunnen deze partijen een rol spelen in de natuurinclusieve transitie. Zo zijn er vermogensbeheerders die al op biodi-

versiteitsherstel gerichte fondsen aanbieden en banken en verzekeraars die rentekortingen geven bij leningen wanneer er natuurherstel wordt bereikt. Belangrijk voor financiële instellingen is dat er een gezonde business case is.

Hierbij is de rol van de overheid als herverdeler van kosten en baten essentieel om bedrijfsmodellen werkbaar te maken. Structurele samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven zou bijvoorbeeld in publiek-private samenwerkingen (PPS) vorm kunnen krijgen, waarbij de verschillende financiële instellingen hun specifieke en complementaire rol kunnen vervullen.

BEKOSTIGING EN FINANCIERING VOOR NATUURINCLUSIVITEIT

Ook in de transitie naar een natuurinclusieve samenleving is het verschil tussen bekostiging en financiering van belang. Bekostiging gaat over de vraag welke partij uiteindelijk betaalt. Financiering gaat over hoe deze partij aan haar geld komt.

Stel dat we gaan kijken naar de financiering in de bouwsector. Bij het bouwen van een huis kan een ontwikkelaar natuurinclusieve maatregelen treffen. Als we ervan uitgaan dat dit niet door regelgeving wordt afgedwongen, kijken we als eerste naar bekostiging. Als de koper van het huis bereid is te betalen voor de natuurinclusieve maatregelen, is de bekostiging geregeld. Vervolgens moet een koper waarschijnlijk geld lenen om deze maatregelen te betalen, zoals via een natuurinclusieve hypotheek. Dat is de financiering.

Het type financiering dat toepasbaar is, verschilt dus per situatie. In het geval dat de gemeente de natuurinclusiviteit (deels) wil bekostigen, kan gewerkt worden met subsidies. Wanneer bouwers door regelgeving worden gedwongen om natuurinclusief te bouwen, kunnen zij dit in hun businesscase verwerken. De overheid kan dan bijspringen en stimuleren, mocht er sprake zijn van een onrendabele top, of de markt vindt hier zelf een oplossing voor.

De ervaring leert dat het bij transities vaak over een bekostigingsvraag gaat: wie betaalt er voor natuurinclusiviteit? In de transitie naar natuurinclusiviteit willen we vanuit domein financiële sector telkens kijken naar welk probleem zich voordoet: is er sprake van een bekostigingsvraagstuk of een financieringsvraagstuk? En, hoe kunnen de verschillende partijen hun rol pakken?

Om de volgende stap te zetten, richt domein Financiële Sector zich op de volgende actielijnen:

ACTIELIJN 1 - Financieren en investeren met gestelde voorwaarden

Als domein Financiële Sector is het onze ambitie dat de financiële sector zelf aan de slag gaat met natuurinclusiviteit. Dat kan op twee manieren:

- De impact (en schade) van huidige investeringen en financiering op natuur en biodiversiteit in kaart brengen en verminderen. Hier wordt op/door verschillende manieren/coalities al aan gewerkt, bijvoorbeeld via de Taskforce for Nature-Related Financial Disclosures (TNFD), Finance for biodiversity pledge en de Partnership for Biodiversity Accounting Professionals (PBAF). Ook de invoering van nieuwe EU-wetgeving zoals de groene taxonomie en de CSRD biedt kansen voor projecten en bedrijven om hun impact op natuur in kaart te brengen en te verminderen.
- Door voorwaarden te stellen bij elke nieuwe financiering en/of investering op het gebied van natuurinclusiviteit. Daarmee draagt de sector bij aan de transitie naar een natuurinclusieve samenleving. Voorbeelden hiervan zijn leningen waarbij rente korting verstrekt wordt als duurzaamheidsdoelstellingen gehaald worden, pachtkorting bij duurzame bedrijfsontwikkeling of rentekorting op je hypotheek bij vergroening van je woning. Hierbij is publiek-private samenwerking van belang, evenals het integreren van de risico's van de achteruitgang van natuur, en het onderkennen van de voordelen van natuurinclusieve oplossingen in financiële modellen. Wij zien hierbij als domein een actieve rol voor onszelf weggelegd, er is namelijk weinig bekend over wat een natuurinclusieve financiering en investering nu precies is.

ACTIELIJN 2 - De overheid als herverdelers van financiële stromen

Bij de beweging naar een natuurinclusieve financiële sector heeft de overheid als taak de sector te ondersteunen met een heldere langetermijnvisie en te zorgen voor een gelijk speelveld. In die visie moeten duidelijke doelen, (wettelijke) kaders (zoals bodem- en watersturend) en tijdspaden worden ondergebracht, zoals in een National Biodiversity Strategies and Action Plan (NBSAP). Ook gelijkge-

richte publieke financiële stromen - in de vorm van onder andere belastingen, heffingen en subsidies - zijn essentieel om natuurinclusieve bedrijfsmodellen of projecten financierbaar te maken. Het domein Financiële Sector zet zich in voor een commitment van de financiële sector aan een helder pad vastgelegd in een NPSAP, net zoals dat is gebeurd bij het klimaatakkoord waar de gehele Nederlands financiële sector zich aan heeft gecommiteerd in 2019.

ACTIELIJN 3 - Innovatieve verdienmodellen voor natuurinclusieve oplossingen

Naast de toetsende rol die de financiële sector heeft voor het bepalen van het type investering- en risico-rendement profiel, en financieringsbron en -vorm, kan de sector ook een actieve rol spelen in het meedenken met innovaties, nieuwe verdienmodellen, en het experimenteren met nieuwe vormen van financiering. Binnen Agenda Natuurinclusief zien wij die rol ook voor onszelf, om in verschillende domeinen mee te denken over de bekostiging- en financieringsmogelijkheden en de brug te slaan naar financiële instellingen.

INITIATIEVEN 2024-2026

Binnen deze actielijnen richten we ons voor de Agenda Natuurinclusief 2.0 op onderstaande acties. Deze zijn verdeeld in initiatieven die zelfstandig door ons domein kunnen worden opgepakt, en initiatieven waarbij we met andere domeinen optrekken.

- ACTIE 1: Handleiding natuurinclusief financieren en investeren met voorbeelden en tools.**
In samenwerking met de andere domeinen wordt een handleiding natuurinclusief financieren en investeren opgesteld. Het doel is om criteria voor natuurinclusieve investeringen in kaart te brengen. De handleiding dient als een praktisch document voor de financiële sector. Voorbeelden zoals de Prins Hendrikdijk op Texel worden opgenomen in het document ter inspiratie voor de financiële instellingen. De handleiding willen we vervolgens onder de aandacht brengen van de koepelorganisaties binnen de financiële sector en van de individuele instellingen.
- ACTIE 2: Verdieping financiële publiek-private samenwerking (PPS) constructies voor natuurinclusief financieren en investeren**
Naar aanleiding van de geleerde lessen op basis van de handleiding volgt een verdiepend onderzoek naar de mogelijkheden omtrent PPS constructies. Hierbij wordt ook gekeken naar de mondiale ervaring op het gebied van financiering van natuurinclusief. Het doel van deze actie is om bestaande en mogelijk nieuwe PPS constructies in kaart te brengen en te inventariseren hoe deze kunnen bijdragen aan de transitie naar een natuurinclusief Nederland.
- ACTIE 3: Overheid als herverdeler van financiële stromen**
Verdiepend onderzoek naar de rol van de overheid als herverdeler van publieke financiële stromen (o.a. via belastingen, heffingen en subsidies) om financiering van natuurinclusieve bedrijfsmodellen mogelijk te maken. Deze actie bouwt voort op de in kaart gebrachte publieke stromen van Agenda Natuurinclusief 1.0 (zie bijlage 1)
- ACTIE 4: Het domein financiële sector wil bijdragen aan de totstandkoming van een National Biodiversity Strategies and Action Plan (NBSAP) voor Nederland en zet zich in voor een commitment van de financiële sector hieraan.**
- ACTIE 5: Hulplijn natuurinclusief financieren voor de domeinen van de Agenda Natuurinclusief.** Wij willen zorgen dat domeinen die oplopen tegen knelpunten in relatie tot financiering een luisterend oor hebben en waar mogelijk geholpen worden met de ontwikkeling van een sluitende businesscase.

ICOON PROJECTEN

Prins Hendrik Dijk op Texel

De Prins Hendrikzanddijk draagt bij aan het herstel en de versterking van de natuurwaarden in de Waddenzee. Dit is tot stand gekomen door intensieve samenwerking met projectpartners en heeft geleid tot een integrale, duurzame oplossing met breed draagvlak en financiering (inclusief subsidies).

Open bodem index

Met een open bodemindex ontstaat er een beter beeld van de ontwikkeling van de bodem en de bodemkwaliteit in Nederland. Agrariërs kunnen hierdoor gestimuleerd worden hun bodem te verbeteren door bijvoorbeeld pachtkorting.

Aardpeer

Aardpeer startte begin 2021 met een eerste uitgifte van de 'Samen voor Grond' obligatie waarin publiek en privaat belegd wordt. Met dit kapitaal kunnen akkerbouwers of veehouders de omslag maken naar een duurzaam bedrijfsmodel.

GEZONDHEID

VISIE EN STRATEGIE

NATUUR EN MENS: WEDERKERIGHEID CENTRAAL

De gezondheid van de aarde en de gezondheid van de mens zijn nauw verbonden. De afgelopen decennia zijn we deze verbondenheid tussen mens en natuur te veel kwijtgeraakt, en dat is kwalijk. Natuur wordt in ons land – ook in de zorg – nauwelijks benut als **bron voor onze gezondheid**.

In de toekomstige gezondheidssector staat **wederkerigheid centraal**. Natuur draagt bij aan een goede gezondheid en ons welzijn. Wij mensen dragen bij aan de vitaliteit van de natuur, en daarmee weer aan ons eigen welzijn. Zo is de cirkel rond, en het is ons doel om dat in de toekomst weer zo te krijgen. Het omgekeerde is ook waar: elke aantasting van de natuur is een aantasting van onze gezondheid. Daar moeten we bijilstaan. Daarom luidt het credo van de toekomstige gezondheidssector dan ook: een gezond mens in een gezonde leefomgeving. Zo werken we aan een nieuw ecosysteem en een gezonde leefomgeving voor mens en natuur. En transformeren we de gezondheids-, klimaat- en biodiversiteitscrises in een gezonde, groenblauwe toekomst voor de generaties die na ons komen.

INVESTEREN VOOR HERSTEL, HELING EN EEN GROENBLAUWE TOEKOMST

Elke investering in de natuur is een investering in onze gezondheid en ons welzijn. De helende werking van het groenblauwe landschap is een extra reden om actief te investeren in het herstel (en de heling) van de natuur zelf.

‘We need nature to take care of us, just as much as we need to take care of nature’

Tedros Adhanom Ghebreyesus, directeur WHO

Domein Gezondheid ziet dat de gezondheid van de aarde en de mens onderdeel van hetzelfde spectrum is. Daarom ondersteunt zij stappen van een gezondheids-, klimaat- en biodiversiteitscrisis naar een gezonde, groenblauwe toekomst.

LANGETERMIJNVISIE: EEN NIEUW PARADIGMA VAN SAMENHANG TUSSEN MENS EN NATUUR

Van gezondheids-, biodiversiteits-, en klimaatcrises naar een groenblauwe, gezonde toekomst: dat is de langetermijnvisie van het domein Gezondheid. De gezondheid van natuur en de mens is fragiel. Door dat te erkennen, kunnen we kwetsbaarheden met elkaar verbinden en gezamenlijk versterken. We luiden een nieuw paradigma in waarin mens en natuur met elkaar samenhangen.

De natuur heeft een vitale betekenis voor onze gezondheid, en daar richten wij ons op. We bouwen voort op bestaand enthousiasme en inspiratievoorbeelden. Denk aan de Groene GGZ, Groene Ziekenhuizen en groene, gezonde wijken in steeds meer gemeenten. We werken met icoonprojecten en groene koplopers en veroorzaken een groen sneeuwbaaleffect. We creëren eigenaarschap. Onze aanpak is co-creatie en ‘honger naar meer’. Tot slot houden we ons bezig met preventie door een groene, gezonde leefomgeving toegankelijk te maken en, misschien wel het belangrijkste, iedereen te inspireren om een bijdrage te leveren en zich bewust te worden van hun verbondenheid met de natuur. Want zonder de natuur kunnen we niet, dus laten we er goed voor zorgen - met en voor elkaar.

AMBITIES VOOR 2024-2026

Domein Gezondheid geeft een gerichte impuls aan de natuurinclusieve gezondheidsbeweging in de gezondheidssector (in de brede zin) en de welzijnssector in de andere domeinen. Dit doen we door kansen en mogelijkheden in beeld te krijgen. Ook richten we ons op beperkingen identificeren en wegnemen waar mogelijk, creëren we een gezamenlijke aanpak en voeren we vooral natuurinclusieve gezondheidsacties uit die inspireren en verbinden.

In 2026 is natuurinclusieve gezondheid een meer normaal en integraal element van besluitvorming en praktijk in de domeinen landbouw, bouw, vrijetijdseconomie, water, financiële sector, en onderwijs. In elk van deze domeinen zijn concrete acties en pilot ontwikkeld en in uitvoering. Inspiratie wordt gedeeld door effectieve nieuwe netwerken en bestaande instituties en het maatschappelijk veld. Het domein gezondheid geeft een gerichte impuls aan de natuurinclusieve gezondheidsbeweging in de gezondheidssector (in de brede zin) en de welzijnssector in de andere domeinen, door kansen en mogelijkheden in beeld te krijgen, beperkingen te identificeren en zoveel mogelijk weg te nemen, gezamenlijkheid in aanpak te creëren en – vooral – natuurinclusieve gezondheidsacties uit te voeren die inspireren en verbinden. De ambitie van het domein gezondheid is driedelig:

1. Groenere gezonde meters maken

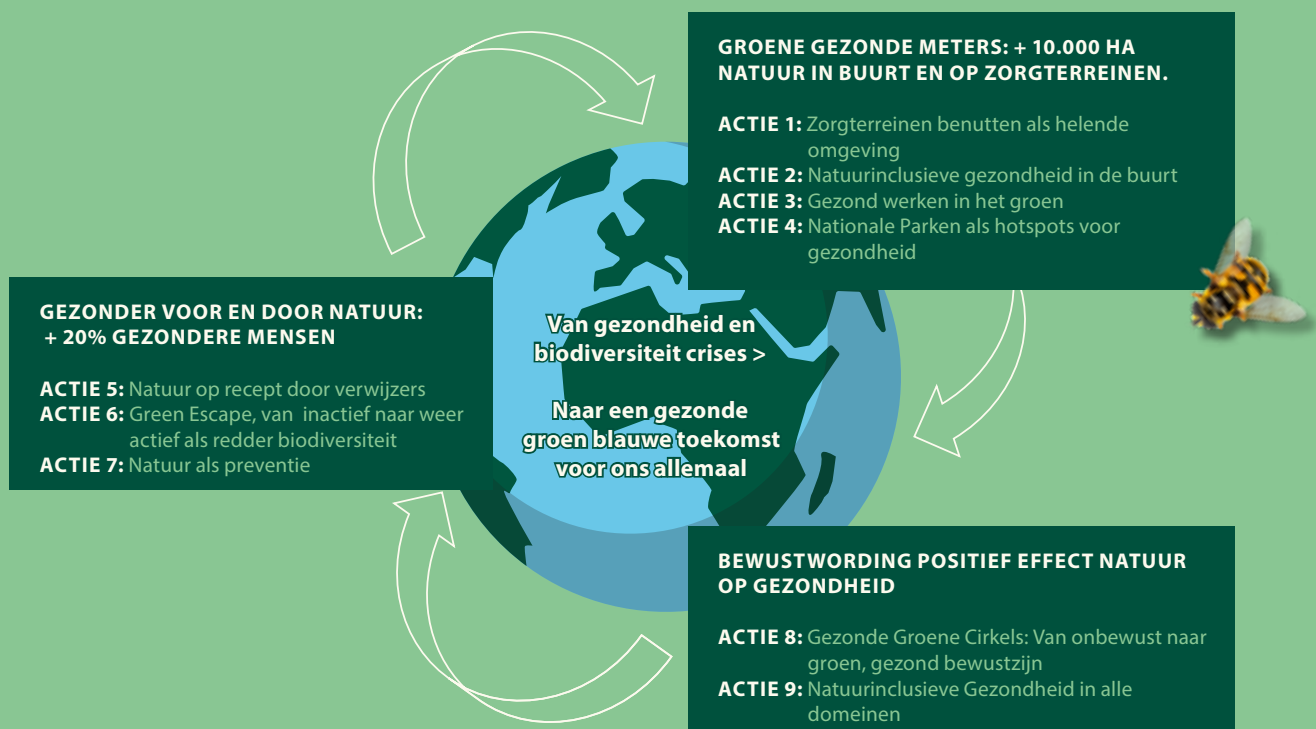
Hoe groener we onze leefomgeving maken, en hoe vaker we in contact zijn met groen/natuur, hoe gezonder we zijn, zowel mentaal als fysiek. Dit pleit voor meer natuur dicht bij huis, school en werk.

2. Positief gezonder voor en door natuur

We kunnen onze gezondheid zelf positief verbeteren door ons vaker te verbinden met de met de natuur en ons in te zetten voor de natuur. Elke investering in de natuur is namelijk een investering in onze eigen gezondheid.

3. Domeinoverschrijdende koppelkansen voor een gezonde en groene leefomgeving

Wij inspireren en stimuleren de andere domeinen om gezondheid mee te nemen als belangrijke koppelkans in hun domein. We denken mee, geven advies, leggen verbinding én we komen met een leuke gezonde groene challenge voor al de medewerkers in de domeinen. We dragen ook bij aan initiatieven die zicht bieden op nieuwe perspectieven voor het landelijke gebied, waarbij functies als landbouw, gezondheid en vrijetijdseconomie dezelfde kant opwerken.

INITIATIEVEN 2024-2026

A GEZONDE GROENE METERS MAKEN

ACTIE 1. Gezonde groene zorgterreinen als helende omgeving

Instellingen in de gezondheidszorg hebben vaak enorme terreinen. We stimuleren natuurinclusieve voorlopers om in 2026 10% van hun terreinen natuurinclusief te maken. Het accent ligt op de GGZ, GHZ, Ouderenzorg en Ziekenhuizen. Op deze terreinen neemt zowel de vitaliteit van cliënten (ook op de wachtlijst), als de medewerkers, als de buurtbewoner, als de natuur significant toe. De ligging en (mogelijk) meerwaarde van deze terreinen voor het NatuurNetwerk is bekend en erkend. Overheden, zorginstellingen en zorgverzekeraars bevorderen behandelingen, dagactiviteiten en begeleidingen in de groene ruimte.

Hoe gaan we dat doen? Door voorlopers te verbinden met elkaar via inspiratie en co creatie. Er wordt een impuls gegeven aan voorlopers voor verdere opschaling en wetenschappelijk onderzoek. Drempels worden in kaart gebracht inclusief de financiering en hoe ze weg te nemen zijn. De groene meters worden in kaart gebracht, mede op basis van studie van het Kadaster.

ACTIE 2. Natuurinclusieve Gezondheid in de buurt

Er is een groeiend aantal voorbeelden van natuurinclusieve gezonde wijken. Voorbeelden in gemeenten die relatief los van elkaar opereren. Lokale actoren, vooral gemeenten, gezondheidsorganisaties, het sociale domein en bewonersinitiatieven, werken actief mee aan de integratie van natuurinclusieve gezondheid op buurtniveau en de toename van natuur en biodiversiteit. Participatie en co creatie vormen de basis.

Wat gaan we doen? Er wordt voor 2026 een landelijk inspiratienetwerk Natuurinclusieve Gezondheid in de buurt opgezet met als doel succesvolle pilots, acties en partijen bij elkaar te brengen en te versnellen. De uitdagingen en kansen van de Omgevingswet en de mogelijkheden van programma's als GALA en SPUK maximaal benut. Aangesloten wordt bij bestaande initiatieven, waaronder City Deal Gezonde en Gelukkige Steden en de werkgroep Groen in en Om de Stad en Gezonde Buurten.

ACTIE 3. Gezond werken in het groen

We bouwen aan een gezonde inspirerende natuurinclusieve werkomgeving op industrieterreinen, in kantoorcomplexen en in zorginstellingen waar medewerkers graag werken en zich vitaler voelen.

Wat gaan we doen? Stap 1 is inspiratie. In 2026 zijn er 100 inspirerende voorbeelden van gezonde, groene werklandschappen waar natuur wordt terug gebracht in de werkomgeving. Stap 2 is doen: Er doen in 2026 veel bedrijven en organisaties mee aan de Outdoor Office Day.

ACTIE 4 Nationale Parken als nationale hotspots voor gezondheid

Nationale Parken behoren tot de grootste groene gezondheidsspots van Nederland. Toch zijn maar weinig mensen zich daarvan bewust. Dat kan anders.

Wat gaan we doen? Per 2026 is er een aantal pilots tussen Nationale Parken en gezondheidssector ontwikkeld en operationeel. De resultaten en ervaringen worden ingezet om programma's te integreren in beleid en financiering van rijksoverheid en andere overheden, alsook zorgverzekeraars. De uitvoering van de NP werkplannen is daardoor versterkt. Eén en ander wordt ondersteund door studies naar de publieke gezondheidsbaten van nationale parken en natuurgebieden, een actie van Domein Gezondheid en Domein Financiën samen.

B. POSITIEF GEZONDER DOOR EN VOOR NATUUR

ACTIE 5. Natuur op Recept

Door iedereen de natuur weer te laten ontdekken als bron voor gezondheid, wordt de positieve collectieve gezondheid vergroot en neemt de druk op de zorg af.

Wat gaan we doen? We sluiten aan bij het netwerk van bestaande verwijzers. Huisartsen en praktijkondersteuners naar ook fysiotherapeuten worden geholpen via pilots om actief te kunnen verwijzen naar natuurgebieden én natuuractiviteiten in hun omgeving. In 2026 zijn er in elke provincie mi-

nimaal 25 huisartsen- en fysiotherapiepraktijken die natuur op recept inzetten. Samen met andere lokale partijen dragen zij zowel bij aan gezondere mensen als gezondere lokale natuur. Zorgverzekeraars en lokale actoren, zoals gemeenten, het sociale domein en natuurorganisaties, werken actief mee aan dit impuls.

ACTIE 6. Green Escape 'Van 1 miljoen mensen langs de kant, naar natuur en gezondheid in eigen hand.'

Er staan in Nederland 1 miljoen mensen aan de kant van de maatschappelijke snelweg die kampen met hun gezondheid door korte of langdurige uitval. Deze doelgroep heeft extra veel gezondheidswinst via natuur. We willen deze mensen dan ook uitnodigen om te helpen om de crises van de biodiversiteit op te lossen door hen actief te betrekken bij het herstellen van natuur in hun leefomgeving en tevens te werken aan hun eigen herstel.

Wat gaan we doen? Allereerst beginnen we met een onderzoek naar de beste aanpak van uitvoering, en praten we met alle partijen die we mee willen krijgen, of die al bezig zijn met het betrekken van mensen in groenbeheer of met aansluiting bij de maatschappij.

Er wordt onderzocht in hoeverre aansluiting bij de inkoopvoorwaarde SROI (Social Return of Investment) kansen biedt om pilots te starten met deze doelgroep én wie de natuurlijke bondgenoten/partners zijn om de pilots uit te voeren. We nodigen bedrijfsartsen uit actief te verwijzen naar natuur (zie principe natuur op recept). In 2026 zijn via pilots de eerste 10.000 mensen bereikt en hebben zij 10m2 per persoon aangelegd. De effecten van deze pilots worden onderzocht.

ACTIE 7. Natuur als preventie

Natuur kan helpen om een omslag te maken naar preventie in plaats van behandeling. Nederland kan hier leren van een aantal andere landen.

Wat gaan we doen? We onderzoeken op welke manier en in welke mate de groene omgeving/natuur preventief kan worden ingezet in de gezondheidszorg. Dit doen we samen met zorgverzekeraars, het ministerie van VWS en de Nederlandse Zorgautoriteit. We leren van voorbeelden uit onder meer Duitsland, maar ook in Nederland, waaronder Ameland. Kansen en knelpunten die inzet van natuur in de gezondheidszorg, ook in het landelijk gebied met agro-gerelateerde zorg, zoals zorgboerderijen, in de weg staan worden weggenomen.

C. BEWUSTWORDING EFFECT NATUUR OP POSITIEVE GEZONDHEID

ACTIE 8. Van onbewust naar groen gezond bewustzijn

Vanuit de Gezonde Groene Cirkels wordt in samenwerking met Alles is Gezondheid en IVN, met steun van de Provincie Zuid-Holland, gewerkt aan een overzicht van de baten, doelen, betrokken partijen en voorbeelden van groen voor gezondheid in vijf verschillende settings, zoals schoolomgeving, werkomgeving en zorgomgeving. We streven ernaar dat in de komende jaren alle provincies deze settings actief gaan toepassen.

Tevens worden effectieve initiatieven/verbanden op het gebied van natuur en gezondheid uitgenodigd om deel te nemen aan een internationaal inspiratienetwerk. Nederland zal hierin een actieve rol spelen, onder meer door webinars en een startconferentie.

ICOON PROJECTEN

Helende zorgterreinen: Groene GGZ

Met het initiatief 'Groene GGZ' bouwen Nature For Health en IVN Natuureducatie als initiatiefnemers samen met 18 GGZ instellingen uit heel Nederland aan een groene beweging in de mentale gezondheidszorg. Onderdeel van het Partnerschap zijn de Nederlandse GGZ, de Buitenpsychologen, zorgverzekeraar CZ en VU-Amsterdam. De 18 GGZ instellingen, de Groene Voorlopers, hebben samen meer dan 30.000 medewerkers, behandelen meer dan 300.000 cliënten en hebben gezamenlijk meer dan een tot anderhalf nationaal park aan terreinen.

Natuurinclusieve gezondheid in de buurt van Dordrecht

Dordrecht wil groeien. Meer inwoners en dus meer woningen. Daarbij wil Dordrecht een groene en gezonde stad zijn voor haar inwoners en werken aan het verbeteren van de leefomgeving. We maken Dordrecht groener en blauwer door het toevoegen van natuur en water. En we zorgen voor verbinding tussen dat groen en blauw. Zo verhogen we het welzijn van de Dordtenaren. En een stad die bestand is tegen weersextremen, zoals hevige regen en droogte. Het stadspark wordt een plek waar je graag en vaak komt. Hier gaan ze natuur, biodiversiteit, recreatie, sport en wateropvang combineren. Je kunt er veilig spelen, wandelen, sporten, fietsen en elkaar ontmoeten. Vanuit alle aangrenzende wijken kun je het park gemakkelijk in, dus zonder hek eromheen. Met het Stadspark Dordrecht verbindt de gemeente verbindt de stad het groen vanaf de voordeur tot aan de Biesbosch.

Groene gezonde bewustwording

Vanuit de Gezonde Groene Cirkels wordt in samenwerking met Alles is Gezondheid en IVN, met steun van de Provincie Zuid-Holland, gewerkt aan een overzicht van de baten, doelen, betrokken partijen en voorbeelden van groen voor gezondheid in vijf verschillende settings, zoals schoolomgeving, werkomgeving en zorgomgeving.

INFRA- STRUCTUUR

VISIE EN STRATEGIE

2040: INFRA IN HARMONIE MET DE NATUUR

Binnen de infrasector spreken we over de potentie benutten van ons enorme areaal (8% van Nederland) voor biodiversiteitsherstel langs al die (spoor)wegen, dijken, waterwegen en infra van nutsvoorzieningen. In 2040 is Nederland verbonden door een natuurnetwerk dat langs, over en door infrastructuur in heel Nederland loopt en hebben we deze potentie volledig benut door de natuurinclusieve inrichting en ecologisch beheer. Niet langer is alleen de mens volledig verbonden via infrastructuur maar de gehele natuur door groen-blauwe dooradering, ontelbare migratieroutes, ecoducten, ecologische hotspots, kruidenrijk grasland, faunapassages, stapstenen en schuilplaatsen. De infrastructuur dient alle soorten, is dé verbinder van al het leven in ons land en daarmee een belangrijke spil in de natuurinclusieve samenleving.

NU - 2030: DE WEG NAAR HERSTEL

TRANSITIE

Van nu tot 2030 timmeren we aan de weg naar herstel, daarmee volgen we het Montreal Global Diversity Framework en de Green Deal van de Europese Unie. Dat betekent dat we alles doen wat nodig is voor de transitie naar een natuurinclusieve samenleving. Het denkpatroon binnen de infrastructuur zal verder worden omgebogen: in plaats van schade beperken, versterken we de natuur. Hiervoor is het van belang de brede waarde van natuurinclusief werken inzichtelijk te maken. Door de scope breder te trekken naar aspecten rondom veiligheid, operatie, klimaatadaptatie, gezondheid en andere belangen mee te wegen komt er meer beweging en ontstaan win-win situaties.

RUIMTE BENUTTEN, VERBINDEN EN VERSTERKEN

In de komende jaren zal het domein Infrastructuur belangrijke stappen zetten in het benutten van het areaal, het maken van verbindingen en het versterken van de lokale omstandigheden. Natuurinclusief inrichten, bouwen en beheren wordt gefaseerd de geldende norm binnen infrastructuur, waar mogelijk brengen wij nog extra ecologische plussen aan. Dat betekent dat natuurinclusief een plek zal krijgen in alle processen van alle infra. De basis voor herstel leggen we door maximaal in te zetten op ecologisch beheer van alle bestaande infra. Dit zal een combinatie zijn van een bijdrage leveren

aan herstel van biodiversiteit, functionaliteit en beleving. Dit draagt ook bij aan een gezonde en klimaatbestendige bodem. Verder zal overal waar nieuwe infrastructuur wordt ontwikkeld of er grootschalige vervanging of renovatie plaatsvindt natuurinclusief werken een plek krijgen in de planvorming, het ontwerp en de aanlegfase.

CONFLICTEN OPLOSSEN OPLOSSINGSRUIMTES BIEDEN

Wanneer er tijdens de weg naar herstel en het benutten van het areaal conflicten zijn, zoeken we naar innovatieve, praktische oplossingen. Tot 2030 werken we aan oplossingsruimte creëren. Dit doen we door eventuele drempels als gevolg van wet- en regelgeving weg te nemen. Waar relevant regelen we subsidies in, en we stellen best practices, standaarden en certificeringen op voor gedragsverandering, aanbestedingen en ontwerploops. Ook zal er gewerkt worden aan het opleiden van professionals op het raakvlak van civiel en ecologie.

VANAF 2030 – POSITIEVE IMPACT

Vanaf 2030 wordt in alle projecten aantoonbaar meer biodiversiteit achtergelaten dan aange troffen werd. Grote delen van de infrastructuur worden verder groen ingericht en ecologisch beheerd. Ook verbindt infrastructuur steeds vaker natuur uit de stad met het platteland en Natura 2000-gebieden. De basiskwaliteit natuur is op alle plaatsen rondom infra op orde of hoger. Zo komt de transitie naar een natuurinclusieve samenleving echt op gang, en levert de infrastructuur vanaf 2030 een positieve waarde voor de biodiversiteit.

INITIATIEVEN 2024-2026

ACTIE 1

Alle organisaties in het domein infra dezelfde kant op richten. Opnemen van biodiversiteit in visie en beleid van organisaties.

MEETBAARHEID

- Aantal partijen dat zich committeert aan de doelstellingen van het domein Infrastructuur binnen de Agenda Natuurinclusief 2.0.
- Aantal infrabeheerders die de ambitie van het Montreal Global Diversity Framework in hun visie opnemen.
- Aantal organisaties dat de Natuurladder en Kleurkeur omarmt.

ACTIES

- A. Gedeelde waarde vaststellen: vertalen van Montreal Global Diversity Framework naar ambities infrasector in raamwerk biodiversiteit We werken aan een aansprekend toekomstbeeld van natuurinclusieve infrastructuur gebaseerd op andere voorbeelden zoals Perspectief 2120 en Natuurrijk Nederland.
- B. Definiëren van KPI's waar ook over gerapporteerd kan worden conform Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD).
- C. Selecteren van gewenste standaarden/certificeringen voor organisaties en voor ecologisch beheer (bv Natuurladder en Kleurkeur). Kleurkeur staat voor goed maai-beheer van bermen en watergangen en is een certificering. De Natuurladder is een methode om klimaatadaptatie, biodiversiteit en gezond milieu een vaste plek te geven in (infrastructurele) projecten.
- D. Het vormgeven van een raamwerk voor Groene Netten naar voorbeeld van het raamwerk monitoring van de Waterschappen gericht op beleid, inrichting en effectindicatoren.

ACTIE 2

Inrichten van de ruimte voor natuurinclusieve infra

MEETBAARHEID

- Doorlooptijd van natuurinclusieve projecten.
- Delta tussen natuurinclusieve ambities en behaalde resultaten.

ACTIES

- A. Ruimte in regels voor een natuurinclusieve samenleving: verduidelijken, versimpelen of wijzigen van wetten en regels die de weg naar een natuurinclusieve oplossing belemmeren. Voorsorteren op EU-natuurwetgeving.
- B. In kaart brengen wat extra kosten zijn van ecologisch beheer en welke baten dit oplevert op de lange termijn.
- C. Nieuw financieringsmodel ontwikkelen en mee experimenteren dat investeren in natuurinclusieve oplossingen aantrekkelijk maakt, bijvoorbeeld door natuurinclusieve infra als doelstelling mee te nemen in green bonds en andere financieringen van infrabeheerders.
- D. Inrichten van een loket voor ecologisch toepasbare kennis en het delen van best practices richtlijnen en standaarden. Organiseren van een jaarlijkse bijeenkomst t.b.v. inspiratie, van elkaar leren, meten van de voortgang.
- E. Natuurinclusief ontwerp en maatregelen van infrastructuur zoveel mogelijk standaardiseren met ruimte om aan te passen aan lokale biodiversiteit. Hierbij is het belangrijk de kanskaart en databases (biodiversiteitsplanner) doorontwikkelen zodat deze ingezet kunnen worden in planvorming en ontwerptrajecten.
- F. Doorontwikkelen van standaarden als Natuurladder en Kleurkeur en richtlijnen voor het opnemen van biodiversiteit in aanbestedingen. Organisaties hierin opleiden
- G. Doorontwikkelen opleidingen gericht op ecologen light of groene civiel.

ACTIE 3

Natuurinclusief aanleggen en beheren, zowel voor nieuwe infra, verbouw- & renovatie en inrichtingsopgaven als voor bestaande infra

MEETBAARHEID

- % areaal dat ecologisch beheerd wordt en aantal organisaties dat ecologisch beheer als standaard heeft gebaseerd op certificeringen zoals Kleurkeur.
- Aantal projecten waarin standaarden als Natuurladder en Kleurkeur worden toegepast.
- Aantal projecten met natuurdoelen in de projectdoelstellingen.
- % van financiering dat aan natuurinclusieve projecten wordt besteed.
- % projecten dat natuurinclusief wordt opgeleverd.

ACTIES

- A. Selecteren van prioriteitsgebieden voor ecologisch beheer en hiervoor gezamenlijke afspraken maken met betrokken organisaties.
- B. De beweging van opdrachtgevers die ecologisch beheer toepassen vergroten, bijvoorbeeld door middel van het opstellen van een convenant voor gemeentes, provincies, waterschappen, uitvoerders en infrabeheerders.
- C. Borgen dat standaarden als Natuurladder, Kleurkeur, richtlijnen voor aanbestedingen standaard worden toegepast in aanbestedingen.
- D. D. Kennis en ervaring opdoen over de interactie tussen infra en natuur en ontwikkelen van naturebased solutions in kader van brandbeheersing, verkeersveiligheid, klimaatadaptatie etc. Voorbeeldprojecten uitlichten op jaarlijks event, eventueel doorontwikkelen tot standaarden en informatie ter beschikking stellen via het loket.
- E. Het opleiden van professionals op het raakvlak van civiel en ecologie.
- F. Monitoring opzetten voor hoeveel areaal (bijvoorbeeld in % of in aantal hectares) ecologisch beheerd wordt.

STAKEHOLDERS

Netbeheerders, Gasunie, Rijkswaterstaat, Prorail, KPN (Groene Netten), MVO Nederland, Deltaplan Biodiversiteitsherstel waterschappen, gemeentes, provincies, Rijksoverheid, bouwbedrijven, groenbeheerders, ingenieursbureaus, wetenschap, opleidingen, kennisinstututen, Naturalis, de Vlinderstichting en vele andere (natuur)organisaties

PUNT VAN AANDACHT: BIODIVERSITEIT IN DE KETEN

Verschillende partijen hebben een significante impact op biodiversiteit buiten Nederland. Er lopen bij in totaal 8 infrabeheerders (Stedin, Alliander, KPN, Havenbedrijf Rotterdam, Evides, Enexis, RWS en Prorail) onderzoeken naar de negatieve impact op biodiversiteit in de keten (supply chain). De eerste resultaten laten zien dat de impact in de keten die vaak in het buitenland zit door met name de mijnbouw en de bijdrage aan klimaatverandering significant is en een belangrijk aspect is om rekening mee te houden. Dit geldt voor meerdere domeinen en is binnen domein Infrastructuur in ieder geval een punt van aandacht.

ICOON PROJECTEN

FutureDikes

In het innovatieproject FutureDikes – wordt sterke soortenrijke grasbekleding ontwikkeld door een consortium van partijen met Waterschap Rivierenland als opdrachtgever. In het project wordt aangetoond dat soortenrijke grasbekledingen op dijken voldoende erosiebestendig, duurzaam en kosteneffectief zijn. Hierbij worden niet alleen de dijken versterkt, maar vindt er ook herstel van de biodiversiteit plaats. Het project levert zo een belangrijke bijdrage aan de biodiversiteits- en duurzaamheidsdoelstelling van het Hoogwater Beschermingsprogramma en waterschappen voor alle dijken in Nederland. Soortenrijke dijken verbinden ecologische waarden in onze omgeving en dragen bij aan het herstel van de biodiversiteit.

Ecoduct Zwaluwenberg

Ecoduct Zwaluwenberg nabij Hilversum (RWS + Prorail). Provincie Noord-Holland rondt daar binnenkort meerjarig onderzoek (7 jaar) af over gebruik en effectiviteit van de faunapassage.

Lizard Lane

(o.a. Tennet, Vitens, Utrechts Landschap, Defensie, gemeente Soest, provincie Utrecht). Voorbeeld van een multi-stakeholder samenwerking met win-win voor alle partijen én de lokale soort die heeft geleid tot het ecologisch inpassen van infrastructuur.

Voedselbos, de Groene Oase

De Groene Oase bevindt zich in het noordwestelijke puntje van Recreatieschap Geestmerambacht ten noorden van de Kanaaldijk 1 in Koedijk op de kruising van de Kanaaldijk en de N504. In het verleden werd het stuk grond gebruikt als natuurlijke berm. Doordat het perceel is doorsneden door de N504 hebben we te maken met een noordelijk en zuidelijk gedeelte. In het noordelijk deel wordt een voedselbos met paddenpoel gerealiseerd en in het zuidelijk deel een fruitbomenweide met ecologische oeverzone. In 'De Groene Oase' kunnen bezoekers natuur op een bijzondere manier ervaren en er letterlijk de vruchten van plukken in een recreatief gebied dat open en toegankelijk is voor iedereen.

LANDBOUW

VISIE EN STRATEGIE

2050: LANDBOUW EN NATUUR VERSTERKEN ELKAAR

Gekenmerkt door tenminste 10% groenblauwe dooradering is in 2050 het Nederlandse landschap, wat voor ruim de helft uit grond voor de landbouw bestaat, meer dan groen. Overal zijn heggen, hagen, bomen, poelen, beken, sloten met natuurvriendelijke oevers en andere landschapselementen grenzend aan kruidenrijke graslanden, akkers met vruchtbare gezonde bodems en natuurinclusief ingerichte erven te vinden. De gewassen, het vee en de producten zijn gezond, sterk en weerbaar. Ook worden er in de landbouw nieuwe teelten toegepast. Nieuwe teelttechnieken, productiemethodes, innovaties en initiatieven stellen boeren in staat om gezond en financieel veerkrachtig te ondernemen samen met de natuur. Door nu in te zetten op natuurinclusieve landbouw, onder andere door bijvoorbeeld biobased teelten of door het gebruik van onkruid wiedende veldrobots bij precisielandbouw, wordt het gebruik van energie en (chemische) bestrijdingsmiddelen in 2050 sterk gereduceerd, en dragen teelten voor natuurinclusieve diervoeding bij aan de gezondheid van de veestapel. De natuur is de toekomst.

LAND- EN TUINBOUW VAN DE TOEKOMST

De financiële situatie van boeren, en de ecologische druk heeft laten zien dat het huidige landbouwsysteem eindig is, en we gezamenlijk op zoek moeten naar een nieuw perspectief. De diversiteit aan boerenbedrijven zetten zich hiervoor in. Zo wordt **bestaansrecht opgebouwd voor vele generaties** na ons. In **2050** is hierdoor de biodiversiteit en weerbaarheid van de omgeving waarin boeren opereren, aanzienlijk verbeterd en hersteld. Ook is de Nederlandse water- en luchtkwaliteit uitstekend en de vruchtbaarheid en conditie van de bodem optimaal. Tel dit bij elkaar op, en de **belevingswaarde van ons platteland** is vergroot en draagt wezenlijk bij aan de brede welvaart.

VOEDSEL VOOR IEDEREEN

Natuurinclusief en gezond voedsel is in **2050** bereikbaar voor **iedereen** - zowel arm als rijk. De land- en tuinbouwsector heeft aan deze impactvolle transitie kunnen bijdragen door natuurinclusieve principes toe te passen, treffend bij elke subsector binnen de land- en tuinbouw. Transitiepaden die aansluiten bij de praktijk worden gezamenlijk en op basis van keuze- en ondernemersvrijheid ontwikkeld.

DE NATUUR (HER)WAARDEREN

Meerdere stakeholders in en om de landbouwsector zijn samen met de boeren van dienst in de transitie naar een natuurinclusief landbouw domein. Veeartsen, loonwerkers, ketenpartners/partijen, erfbetreders, onderwijs, en de brede samenleving met daarin de andere domeinen hebben door intensieve samenwerking bijgedragen aan de **brede welvaart en (her)waardering** van ons natuur inclusieve land. Door te opereren binnen de grenzen van en rekening houdend met de draagkracht van hun natuurlijke omgeving, hebben de bedrijven het belang en de kracht van de natuur herontdekt en omarmd. Het landbouwdomein met haar brede partners werken bodem en water sturend, en dragen bij aan biodiversiteit herstel en -behoud, zoals vastgesteld in de diverse actieprogramma's.

KENNIS EN ONDERNEMERSCHAP ALS VOEDINGSBODEM

Om de Nederlandse landbouw natuurinclusief te maken, is **praktische kennis**, en de bijbehorende voordelen voor boeren, een voorgeschreven belangrijk element. Praktische kennis wordt ontwikkeld via praktijk platforms en -netwerken in samenwerking met kennisinstellingen, overheden en ketenpartners, en toegankelijk en toepasbaar aangeboden aan alle agrarische ondernemers. De diverse erfbetreders passen natuur inclusieve maatregelen en principes toe, en faciliteren boeren om een natuur inclusieve bedrijfsvoering te implementeren. Tegelijkertijd creëren afnemers een groeiende vraag naar natuur inclusieve diensten en producten. Deze zijn

duidelijk in de handel en de winkelschappen herkenbaar. De gehele keten profiteert hiervan. Onderzoeksgelden worden beschikbaar gesteld wanneer deze bijdragen aan natuur inclusieve landbouw. Een optelsom van het voorgaande biedt de mogelijkheid dat men het in zijn geheel ziet als een duurzaam bedrijfsmodel voor de toekomst, waarin **ruimte voor ondernemerschap en creativiteit** is.

VOORBEELDFUNCTIE VAN DE OVERHEID

De overheid speelt een belangrijke rol in de transitie naar natuur inclusieve landbouw. Zij faciliteert onder andere door aanbesteding en inkoopbeleid op nationaal, provinciaal en lokaal overheidsniveau te benutten om de vraag naar natuurinclusieve (landbouw)producten aan te jagen, wet- en regelgeving stimulerend in te richten, en door een **wenkend langetermijnperspectief** voor het landbouwdomein te ontwikkelen waarin onder andere stimuleringsprogramma's en (onafhankelijke) kennisinfrastructuur voor natuur inclusieve landbouw ingebed zijn. **Natuurinclusiviteit** moet tenslotte worden toegepast in de **brede samenleving**. Zo ontstaat er mede hierdoor vraag naar natuurinclusieve producten, en wordt natuur inclusieve bedrijfsvoering commercieel haalbaar.

ONS STREVEN: EEN DUURZAAM TOEKOMSTPERSPECTIEF VOOR AGRARIËRS

2050 is dichtbij, dus het is tijd voor een vruchtbaar, regeneratief, natuurinclusief toekomstperspectief. Domein Landbouw heeft een duidelijk streven. Wij willen de beweging richting natuurinclusiviteit in de landbouw binnen alle sectoren en bedrijfstypes vergroten. We verlagen drempels en werken aan stimulansen om dit doel te bereiken. We zoeken naar stimulerende wet- en regelgeving, vergroten de **kennisinfrastructuur naar het boeren**, en vergroten zo het draagvlak voor natuurinclusiviteit. Samen met boeren en ketenpartners werken we aan een **duurzaam verdienvermogen**. Met elkaar dragen we zo niet alleen bij aan een duurzaam toekomstperspectief voor het landbouwdomein, maar ook aan biodiversiteitsherstel zoals in onder andere de National Biodiversity Strategies and Action plans (NBSAPs) want: **de natuur heeft samen met de landbouw toekomst**.

AMBITIES EN DOELSTELLINGEN VOOR 2024-2026

1. Het draagvlak voor en toepassing van natuurinclusieve landbouw is vergroot, met als specifiek doel de beweging, die nu met name bestaat uit koplopers, uit te breiden naar het peloton.
2. Voor alle boerenbedrijven is een kennisinfrastructuur voor natuurinclusieve landbouw toegankelijk en bereikbaar die enerzijds de benodigde praktijkkennis biedt en anderzijds de bijbehorende voordelen van natuurinclusieve landbouw zichtbaar en deelbaar maakt. Natuurinclusieve landbouw vormt tevens de basis voor praktijkopleidingen voor de nieuwe generatie boeren.
3. Er is transitiefinanciering beschikbaar voor grote bedrijfsomschakelingen van boeren en ketenpartners voor de langere termijn. Er zijn financieringsproducten en portfolio strategieën, die de toegevoegde waarde van natuurinclusieve landbouw erkennen en waarderen, beschikbaar voor alle boeren en ketenpartners.
4. De bekostiging van natuurinclusieve landbouw is minimaal dekkend, en waar mogelijk positiever. Er is ruim geïnvesteerd vanuit de samenleving om het verdienvermogen van natuurinclusieve boeren te verbeteren. De vraag naar natuurinclusieve landbouwproducten en diensten neemt jaarlijks toe door o.a. overheden, zorginstellingen en andere inkopende partijen die middels hun inkoopbeleid natuurinclusiviteit bekostigen.
5. Er is een duidelijk toekomstperspectief voor het landbouwdomein vanuit de overheid en de sector ontwikkeld, waarin natuurinclusieve landbouw de basis vormt. Er wordt aangegeven hoe ons land zich internationaal positioneert, en welke maatregelen aansluiten op het toekomstbestendig verdienvermogen voor natuurinclusieve landbouw. Wet- en regelgeving werken stimulerend en zeker niet conflicterend.
6. Er is een gezamenlijke visie hoe systeminnovatie kan bijdragen aan duurzame en inclusieve bedrijfsvoeringen voor boeren, erfbetreders en ook de brede maatschappij.

INITIATIEVEN 2024-2026

De actielijnen uit deze agenda zijn onderverdeeld in deelacties in de investeringsagenda. De cijfers achter de acties per jaartal verwijzen naar de betreffende deelactie(s).

1. Het doorzetten van bestaande, en opzetten van aanvullende, een regionale en praktische kennisinfrastructuur voor natuurinclusieve landbouw

DEEL ACTIES:

1. Doorzetten van bestaande, en opzetten van aanvullende regionale platforms en voorzien van financiële continuïteit
2. Doorzetten van bestaande, en opzetten van aanvullende praktijknetwerken, en voorzien van financiële continuïteit
3. Kwartiermakers voor platforms, praktijknetwerken en landelijke kennisuitwisseling
4. Mobiliseren, financieren en in stelling brengen van financieel onafhankelijke adviseurs t.b.v. natuurinclusieve bedrijfsvoering

2024

- Inventarisatie van platforms en netwerken, en bijbehorende financieringsvormen en -behoeften, waar natuurinclusieve boeren gebruik van kunnen maken (1,2,)
- Verbinden van bestaande platforms en netwerken om onderlinge kennisuitwisseling te stimuleren (1,2,3)
- Langetermijn financieringsvormen voor natuurinclusieve platforms en netwerken verkennen en agenderen (1,2)
- Relevante partners voor de platforms en netwerken in kaart brengen (zoals Boerenperspectief, Boeren.Natuurlijk!) (1,2,4)
- Coördinatie en opstart van landelijke kennisuitwisseling en bijbehorende kwartiermakers (3)
- Verkennen van de mogelijkheden van structurele financiering van onafhankelijk adviseurs voor natuurinclusieve landbouw (4)

2025

- Identificeren van ontbrekende platforms en netwerken (1,2)
- Oprichting back-office vorm voor de structurele aansturing en ondersteuning van de platforms, waardoor de lessen die uit de praktijknetwerken worden opgedaan terugvloeien naar beleidsmakers (3)
- Inventariseren en benutten van kennisvragen vanuit de platforms (3)
- Aanjagen en agenderen van structurele (overheids) financiering van onafhankelijke adviseurs voor natuurinclusieve landbouw (4)

2026

- Aanjagen van oprichting van nieuwe platforms en netwerken (1,2)
- Structurele, lange termijn financiering voor praktijknetwerken en -platforms (1,2)
- Structurele, lange termijn financiering voor onafhankelijke adviseurs voor natuurinclusieve landbouw (4)

STAKEHOLDERS

Landbouw adviesbureaus, natuur & milieu organisaties, overheden, agrobedrijfsleven, boerenorganisaties en TBO's.

2. Het stimuleren en ontwikkelen van de bekostiging en financiering van natuurinclusieve boerenbedrijven

DEEL ACTIES:

1. Ontwikkelen van routekaarten voor diverse type agrarische bedrijven
2. Agenderen van financiering en uitvoering van Aanvalsplan Landschap
3. Agenderen van financiering en uitvoering van Aanvalsplan Grutto
4. Verbinden van pilots en aanjagen van kennisontwikkeling voor het vergroten van de markt voor ecosysteemdiensten
5. Stimuleringsprogramma's voor afzet van natuurinclusieve producten en diensten, door programma's te financieren die hier aan bijdragen
6. Opzetten van finance labs voor de ontwikkeling van financieringsproducten en -strategieën voor natuurinclusieve bedrijfsvoering

2024

- Ontwikkelen van routekaarten voor diverse type agrarische bedrijven (incl. mogelijke maatregelen) en erfbetreders voor het toewerken naar een natuurinclusieve bedrijfsvoering (1)
- Agenderen van de financiering en implementatie van aanvalsplan Landschap (2)
- Agenderen van de financiering en implementatie van Aanvalsplan Grutto (3)
- Inzicht verkrijgen in de randvoorwaarden voor het inzetten van publieke middelen voor het belonen van natuurinclusieve landbouw, zoals leidend EU-beleid, stapelen van beloningen & juridische context (4)
- Kansen verkennen om agrarisch natuurbeheer nader te benutten voor het belonen van (andere) ecosysteemdiensten (4)
- In kaart brengen van beleidsinstrumenten en overige publieke middelen die de vraag naar natuurinclusieve producten (inclusief ecosysteemdiensten) in de private sector kunnen stimuleren (5)
- Opzetten van stimuleringsprogramma's voor de markt voor natuurinclusieve producten en diensten (5)
- Aanjagen van eerste finance lab pilot (6)
- Natuurinclusiviteit inbrengen in de herziening van de pachtwet
- Opzetten van kennisuitwisseling en inventarisatie voor behoeftigheden voor opschaling van ecosysteemdienst pilots (4)
- We zetten in op doelsturing in plaats van maatregelsturing zoals de Afrekenbare Stoffenbalans (ASB) en de Biodiversiteitsmonitor.

2025

- Op basis van de routekaarten, in combinatie met het door LNV opgestelde KPI-K, creëren we financieringsvormen voor natuurinclusieve maatregelen (1,5)
- Aanjagen van opschaling van ecosysteemdiensten pilots (4)
- Opschalen stimuleringsprogramma's voor de markt voor natuurinclusieve producten en diensten (5)
- Implementeren en benutten van de inventarisaties en onderzoeken die in 2024 opgezet zijn

STAKEHOLDERS

Overheden, TBO's, financiers van de landbouw, landbouw adviesbureaus, boeren belangenorganisaties, natuurorganisaties, ketenpartners, ketensamenwerkingsverbanden, agrobedrijfsleven.

ICOON PROJECTEN

Het Collectief Natuurlijk Eten & Drinken

In dit collectief haan zestien grote inkopers van eten en drinken aan de slag om lekker en gezond eten te serveren met positieve impact op de biodiversiteit.

Bioregio in de Greidhoeke

Dit initiatief zet zich middels praktische kennisontwikkeling en marktontwikkeling in om een natuurinclusieve landbouwregio in Friesland te ontwikkelen.

Nedertarwe

Een initiatief uit de markt dat een nieuw product creëert door graan dat op natuurinclusieve, duurzame wijze is geteeld om het als onderscheidende categorie op de markt te zetten.

Platform Natuurinclusieve Landbouw Gelderland

Dit platform is een voorbeeld van een praktijknetwerk voor natuurinclusieve landbouw, waar wederzijdse kennisontwikkeling en agronomische innovatie wordt beoefend.

Soil Heroes Foundation

Bouwt aan praktische kennis over natuurinclusieve landbouw voor boeren en ketenpartners. Het fonds zet zich in het bijzonder in voor de relatie tussen bodemgezondheid en voedingswaarde.

ONDERWIJS

VISIE EN STRATEGIE

HET LEVEN, SAMENLEVEN EN DE WERELD ALS VERTREKPUNT

De natuur is de basis van ons bestaan: de mens is natuur. Wij zijn verbonden met - en afhankelijk van - al het andere leven op aarde. Natuurinclusief onderwijs neemt het leven, samenleven en de wereld als vertrekpunt voor onderwijzen en leren. Verbondenheid, vertrouwen, diversiteit, wederkerigheid en gelijkwaardigheid: dat zijn waarden en principes waarop domein Onderwijs voortbouwt. Deze principes helpen om goed te (leren) zorgen voor onszelf, voor elkaar en voor de wereld om ons heen. Zowel in privé als in professionele sferen. De ontwikkeling van een natuurinclusieve grondhouding biedt de basis voor duurzame ontwikkeling.

INTERNATIONALE AFSPRAKEN: RICHTING 2030

Dit is niet vrijblijvend. Al in 1989 is in het Kinderrechtenverdrag internationaal afgesproken dat eerbied voor de natuurlijke omgeving bijbrengen, en het kind voorbereiden op een verantwoord leven in een vrije samenleving, onderdeel zijn van het doel van onderwijs. Omdat hieraan wereldwijd nog lang niet altijd invulling wordt gegeven, is in de Sustainable Development Goals (SDGs) het doel gesteld om er tegen 2030 voor te zorgen dat alle leerlingen kennis en vaardigheden verwerven die nodig zijn om duurzame ontwikkeling te bevorderen.

INTEGRATIE EN BORGING VAN NATUURINCLUSIVITEIT IN HET ONDERWIJS

Maatschappelijke urgentie én intrinsieke motivatie en ambitie zijn de drijfveren achter de toenemende aandacht voor natuur en duurzaamheid in het onderwijs. Veel onderwijsinstellingen, maatschappelijke organisaties en overheden zijn al pionierend gestart met tal van initiatieven. Onderzoek en praktijk laten zien dat aandacht voor natuur en duurzaamheid in het onderwijs tot nu toe vooral ad hoc en fragmentarisch vorm krijgt. Domein Onderwijs zet zich in voor integratie en borging van natuurinclusiviteit in het onderwijs in 2030, in lijn met de SDG's. Met als stip op de horizon: natuurinclusief onderwijs in één schoolgeneratie: 2023-2030!

In de periode 2024-2026 ligt het accent op het versnellen, verbreden en verbinden van bewegingen rond natuurinclusiviteit in het onderwijs. We fungeren als broedplaats voor integrerende

ideeën en inzichten en stimuleren de borging hiervan in het onderwijs. We nemen een faciliterende rol aan: we richten ons op de voorwaardenscheppende ecosystemen waarin onderwijsprofessionals acteren. Daartoe zetten we ons in voor alliantievorming en het wegnemen van blokkades.

In de periode 2024-2026 concentreren we ons op het formele onderwijs zoals dat wordt verzorgd in het primair onderwijs (po), voortgezet onderwijs (vo), middelbaar beroepsonderwijs (mbo), hoger beroepsonderwijs (hbo) en wetenschappelijk onderwijs (wo). Non-formeel onderwijs, zoals via leven lang leren en ontwikkelen, krijgt in deze eerste periode niet de focus. Ook de kinderopvang behoort in deze periode niet tot de scope van het domein.

VOORUITBLIK

De in deze agenda beschreven ambities en acties zijn tot stand gekomen in gesprekken met een brede groep aan natuurinclusieve koplopers in en rond het onderwijs. Veel onderwijsprofessionals hebben aangegeven behoefte te hebben aan een bredere betrokkenheid van het onderwijsveld en ondersteuning op maat, rekening houdend met de wettelijke onderwijsvrijheid. Tegelijkertijd is er behoefte aan een eenduidige, overkoepelende strategie vanuit overheden. Hiervoor is een overstijgende aanpak tussen het Rijk, decentrale overheden, sectorraden en onderwijskoepels essentieel. We sluiten als domein Onderwijs binnen de Agenda Natuurinclusief aan op de overkoepelende strategie die vanuit

het kabinet samen met het onderwijs wordt ontwikkeld vanuit de breedte van de Sustainable Development Goals om duurzaamheid passend te integreren in het onderwijs. Daarbij relateren we de opgaven rond natuurinclusiviteit aan de bredere verduurzaming van het onderwijs en onze samenleving, met oog voor lokale en regionale diversiteit. We werken vanuit een schoolbrede benadering (whole school approach) om de opgaven op integrale wijze het hoofd te bieden.

DOMEIN ONDERWIJS: DRIE RELEVANTE VELDEN VAN NATUURINCLUSIVITEIT

Zoals natuur de basis is van onze samenleving, zo vormen opvoeding en onderwijs de basis van de mensen die de natuurinclusieve samenleving creëren. Hierbij is zowel het onderwijs zelf, als de fysieke onderwijsomgeving van belang. Idealiter versterken deze elkaar: natuurinclusief onderwijs in een natuurinclusieve onderwijsomgeving. In het domein wordt onderscheid gemaakt tussen drie relevante velden van natuurinclusiviteit:

- Natuurinclusief algemeen vormend onderwijs is gericht op een brede ontwikkeling en vorming van (jonge) mensen, vanuit de brede opdracht dat jonge mensen zich verbonden voelen met zichzelf, de ander en de wereld. Natuurinclusief onderwijs wijst mensen op hun menselijke én niet-menselijke omgeving en moedigt de ontmoeting daarmee aan. In die ontmoeting worden we ons bewust van de fundamentele en wederzijdse afhankelijkheden die aan de basis van ons bestaan liggen. We ervaren dat we deel zijn van een groter geheel en ontdekken welk appèl onze (natuurlijke) omgeving op ons doet. Leerlingen ontwikkelen een eigen moreel kompas, waarmee ze richting kunnen geven aan hun handelen. Binnen dit veld van natuurinclusiviteit in het onderwijs zetten we in op de versterking van persoonsvorming en burgerschapsonderwijs. Dit begint bij het funderend onderwijs en krijgt verdieping in het vervolgonderwijs en via een leven lang leren.
- Een natuurinclusieve samenleving vraagt om andere competenties dan de samenleving waarin we nu leven. Natuurinclusief onderwijs in relatie tot de arbeidsmarkt bereidt voor op het (blijven) functioneren in een professionele context. Voldoende professionals met de juiste competenties zijn essentieel voor de transitie naar een natuurinclusieve samenleving. Het gaat daarbij zowel om beroepen in ontwikkeling, als nieuwe professionele rollen die ontstaan in deze transitie.
- Natuurinclusieve onderwijsomgevingen staan aan de basis van een gezonde leefomgeving voor mensen en dieren. Groen en water vormen de bouwstenen om biodiversiteit, klimaatadaptatie en gezondheid te bevorderen. Natuurrijke omgevingen dagen de zintuigen uit en zorgen mentaal en fysiek voor rust, ontspanning en beweging. Bovendien draagt een natuurrijke omgeving bij aan sociale interactie, een gevoel van zingeving en profiteren ook cognitieve prestaties ervan. De natuurrijke onderwijsomgeving dient bovendien niet alleen als locatie waar het onderwijs plaatsvindt, maar wordt tevens onderdeel van het onderwijsproces. Dit speelt op het niveau van het onderwijsgebouw, het schoolplein, de directe omgeving van de onderwijsorganisatie en overige natuurrijke plekken die in het onderwijs kunnen worden benut.

AMBITIES 2024-2026

In de periode 2024-2026 is onze eerste ambitie gericht op het voeden en ondersteunen van onderwijs in ontwikkeling. Onderstaande ambities 2, 3 en 4 maken zichtbaar hoe we in die periode invulling geven aan de drie velden van natuurinclusiviteit in het onderwijs zoals hierboven beschreven. De vijfde ambitie is gericht op de ondersteuning van deze ontwikkelingen in met name het po en vo.

1. Onderwijs in ontwikkeling

Eind 2024 hebben we een breed gedragen beschrijving van wat we verstaan onder 'onderwijs voor een natuurinclusieve samenleving' in de vorm van principes en praktijken en in de jaren erna fungeren deze als basis om de beweging naar natuurinclusief onderwijs van binnenuit te bevorderen.

2. **Natuurinclusief burgerschapsonderwijs**

Eind 2026 wordt het je (leren) verhouden tot je natuurlijke omgeving als integraal onderdeel van burgerschap gezien en is dit als dusdanig verwerkt in de nieuwe kerndoelen van het funderend onderwijs (po en onderbouw vo).

3. **Onderwijs voor een natuurinclusieve arbeidsmarkt**

Eind 2026 werken onderwijs, arbeidsmarkt en overheden nauwer samen om natuurinclusiviteit in het vervolgonderwijs te verankeren. Hierdoor ontwikkelen aanstaande professionals de competenties die nodig zijn om de transitie naar een natuurinclusieve samenleving te realiseren.

4. **Natuurinclusieve onderwijsomgevingen**

Eind 2026 is de ontwikkeling van groen-blauwe, natuurinclusieve schoolpleinen en onderwijs-campussen versneld en is de trend ingezet naar natuurinclusieve onderwijshuisvesting als de norm.

5. **Ondersteuningsstructuur NDE**

Eind 2026 is de functie van natuur- en duurzaamheidseducatie (NDE) in gemeenten en regio's uitgebreid en verder geprofessionaliseerd en fungeert NDE in toenemende mate als ontwikkel-partner en ondersteuningsstructuur van het onderwijs.

INITIATIEVEN 2024-2026

ACTIELIJN 1 Onderwijs in ontwikkeling

- **ACTIE 1A** Het formuleren van principes en praktijken van onderwijs voor een natuurinclusieve samenleving die in het onderwijs kunnen worden benut. Deze actie ronden we af in 2024.
- **ACTIE 1B** Het stimuleren van het gebruik van natuurinclusieve principes en praktijken door scholen en leermiddelenontwikkelaars om onderwijs te laten aansluiten op kerndoelen.
- **ACTIE 1C** Het (co-)organiseren van inspirerende ontmoetingen, uitwisselingen en campagnes voor onderwijsprofessionals en onderwijsondersteunende organisaties, met een sterke regionale component.
- **ACTIE 1D** Het aanjagen van de integratie van natuurinclusiviteit in de scholing van onderwijsprofessionals, via lerarenopleidingen en schoolleidersopleidingen.
- **ACTIE 1E** Het informeren en ondersteunen van ambtenaren, politieke partijen en volksvertegenwoordigers bij hun beleidsontwikkeling voor het onderwijs. Dit doen we in samenhang met andere duurzaamheidsthema's in het onderwijs.

ACTIELIJN 2 Natuurinclusief burgerschapsonderwijs

- **ACTIE 2A** Het bevorderen van de school als oefenplaats voor burgerschap. Dit doen we door jonge mensen uit te nodigen en toe te rusten om via jong leiderschap en jongerenparticipatie in het onderwijs een natuurinclusief verschil te maken in hun school of instelling, bijvoorbeeld via Eco-teams en Green Offices.
- **ACTIE 2B** Het aanjagen van natuurinclusiviteit in de actualisatie van de kerndoelen voor het funderend onderwijs, om handelingsperspectieven te bieden om met natuurinclusiviteit aan de slag te gaan. Hiertoe nemen we via coöperatie Leren voor Morgen deel in de advieskringen van de kerndoelen Burgerschap en de kerndoelen voor leergebieden die daarvoor de context schetsen, zoals Mens & natuur.

ACTIELIJN 3 Onderwijs voor een natuurinclusieve arbeidsmarkt

- **ACTIE 3A** Het vergroten van het bewustzijn over de cruciale rol van natuurinclusiviteit in relatie tot de *Sustainable Development Goals* in het vervolgonderwijs. Dit doen we door de ervaringen van koplopers te delen, te beginnen bij de domeinen landbouw en bouw. *(domeinoverstijgend; domeinen landbouw en bouw)*
- **ACTIE 3B** Het stimuleren van praktijkgericht onderzoek en het benutten van de verworven kennis, door de oprichting en versterking van practoraten (mbo) en lectoraten (hbo) omtrent natuurinclusiviteit en hun onderlinge kennisuitwisseling. *(domeinoverstijgend; alle domeinen)*
- **ACTIE 3C** Het in kaart brengen van de behoefte aan vakmensen die de transitie naar een natuurinclusieve samenleving kunnen waarmaken en de onderwijsopgave die hieruit voortvloeit. *(domeinoverstijgend; alle domeinen)*

ACTIELIJN 4 Natuurinclusieve onderwijsomgeving

- **ACTIE 4A** Het versnellen van de 'groene revolutie' op schoolpleinen en campussen bij bestaande en nieuw te bouwen scholen en onderwijsinstellingen, door slimme alliantievorming en het wegnemen van blokkades. *(domeinoverstijgend; domeinen bouw en gezondheid)*
- **ACTIE 4B** Het stimuleren van natuurinclusief bouwen van onderwijshuisvesting door inzichtelijk te maken welke maatregelen genomen dienen te worden en deze te verankeren in beleidskaders en (integrale) huisvestingsplannen. *(domeinoverstijgend; domeinen bouw en gezondheid)*
- **ACTIE 4C** Het stimuleren van het geschikt maken van plekken voor buitenonderwijs in natuurgebieden en andere natuurrijke gebieden in de omgeving van scholen en onderwijsinstellingen. *(domeinoverstijgend; domeinen bouw, gezondheid en vrijetijdseconomie)*

ACTIELIJN 5 Ondersteuningsstructuur natuur- en duurzaamheidseducatie

- **ACTIE 5A** Het stimuleren en ondersteunen van (lokale, regionale en landelijke) overheden om natuur- en duurzaamheidseducatie structureel te faciliteren, opdat alle scholen gebruik kunnen maken van een betrouwbare en kwalitatief hoogwaardige dienstverlening om natuurinclusief onderwijs te realiseren.
- **ACTIE 5B** Het bevorderen van de kwaliteit van natuureducatie, onder andere via de bevordering van de professionele ontwikkeling van en regionale samenwerking tussen NDE-professionals.
- **ACTIE 5C** Het bevorderen van de samenwerking tussen educaties op landelijk en lokaal niveau, zoals tussen natuur en cultuur, techniek, gezondheid, bewegen en sport.

ICOON PROJECTEN

Expeditie Natuurrijk Leiderschap

Een Natuurrijke School: een plek waar alle kinderen zich gezond kunnen ontwikkelen en kennis en vaardigheden opdoen om bij te dragen aan een planeet die bruist van het leven. In de Expeditie Natuurrijk Leiderschap maken 22 leiders van 12 basisscholen van verschillende onderwijsstromingen gezamenlijk, maar ieder op hun eigen wijze, werk van die ambitie. Samen met IVN Natuureducatie en Operation Education versnellen zij de beweging waarmee natuur vanzelfsprekend onderdeel wordt van iedere schooldag.

More nature, Deeper education

Met het project More nature, Deeper education brengen Stichting NatuurCollege en het Onderwijs- en Leercentrum van Wageningen University & Research een breed gesprek op gang tussen studenten en docenten over de opkomende trends en de potentiële impact van natuurinclusief onderwijs in een academische context. Het doel van het project is om recente inzichten in de 'natuurinclusieve' pedagogiek toegankelijk te maken voor docenten, opdat zij natuurgerichte onderwijsmethoden kunnen toepassen in hun cursussen. Natuurinclusief onderwijs wordt op die manier onderdeel van de professionele ontwikkeling van leraren.

Blauwe Hotspot Dordrecht

Blauwe Hotspot Dordrecht is één van de tien hotspots waar onderwijsorganisatie Yuverta samenwerkt met overheden en het bedrijfsleven. Blauwe Hotspot Dordrecht is dé community voor studenten, docenten en professionals uit het blauwgroene domein die zich specifiek richt op de thema's 'Water, Bodem & Klimaat'. De Blauwe Hotspot vormt zo een ontmoetingsplek (zowel online als op een fysieke locatie) waar kennis gedeeld kan worden over deze thema's. De hotspot fungeert als makelaar tussen onderwijs en bedrijfsleven en is erop gericht experts op te leiden via zowel formeel onderwijs als leven lang ontwikkelen.

Griffland College in Soest

Een leerling van het Griffland College in Soest zei tijdens een raadsinformatieavond over onderwijs tegen een raadslid: *"Wij hebben recht op duurzaam onderwijs. Wij jongeren willen een gezonde aarde waar we kunnen leven en die wij beter door kunnen geven aan onze kinderen."* De leerling is lid van het Eco-team op de school, die jong leiderschap en jongerenparticipatie stimuleert middels deelname aan het wereldwijde programma Eco-Schools. De middelbare school maakt daarbij expliciet de koppeling met burgerschapsonderwijs. De lokale welzijns- en natuurorganisatie Stichting Balans begeleidt de school in dit ontwikkelproces.

VRIJETIJDSECONOMIE

VISIE EN STRATEGIE

NATUUR: DE BASIS VOOR LEVENSGELUK

Natuur is de basis voor onze gezondheid, ons geluk, een leefbaar klimaat, schoon water, een prettige leefomgeving en vitale economische regio's. Om dit te kunnen behouden, hebben we de opgave om de natuur in ons land te herstellen, te versterken en te beschermen. Een natuurrijke omgeving maakt dat het ergens prettig wonen, werken en recreëren is. We hebben grote behoefte aan buiten zijn; uitwaaien, sporten, ontspannen en op vakantie gaan. Natuur is dus ook de basis voor een bloeiende vrijetijdseconomie. Maar kunnen recreëren in een groene omgeving is geen vanzelfsprekendheid.

BEZOEKERSDRUK OP NATUURGEBIEDEN NEEMT TOE

We wonen inmiddels met 18 miljoen mensen in Nederland. En hoe verschillend we onderling ook zijn, allemaal hebben we behoefte om buitenshuis te kunnen recreëren of zoals het oorspronkelijke Latijnse woord zegt: je herladen, weer doen opleven en verkwikken. Na corona weten niet alleen Nederlanders zelf, maar ook de miljoenen buitenlandse gasten ons land weer steeds beter te vinden. En die groei zet gestaag door, net als de groei van de eigen bevolking. Deze ontwikkelingen leiden tot een nog grotere druk op onze natuurgebieden. Gebieden die vaak klein zijn en versnipperd liggen ten opzichte van elkaar. Daarmee zijn ze ook nog eens extra kwetsbaar. Natuurbeheerders geven aan dat in veel natuurgebieden sprake is van overlast door bezoekers, zoals schade aan natuur, verstoring van dieren en een groeiende berg zwerfafval.

EXTRA RECREATIERUIMTE VOOR BEWONERS EN BEZOEKERS

Om de natuurgebieden te ontlasten en de vrijetijdsbesteding van een groeiende bevolking op te kunnen vangen, is extra recreatieruimte nodig, zodat bezoekers meer kunnen spreiden. Sinds 1900 is de hoeveelheid groene ruimte per inwoner met 80% afgenomen. En naar 2050 toe komen er nog 1,6 miljoen inwoners bij. Daarom is er tot 2050 ca. 63.000 hectare extra groene ruimte nodig, een gebied bijna zo groot als de Veluwe, om het huidige niveau aan recreatieruimte op peil te houden.

EEN DUURZAAM BELEEFBAAR LANDSCHAP

In een duurzaam beleefbaar landschap vormt de verbinding tussen natuur en mens de basis. Het is een natuurinclusief én een mensinclusief landschap. Wanneer we de (water)natuur vitaal houden en waar mogelijk kunnen uitbreiden en/of aan elkaar koppelen, kunnen we er als mensen van blijven genieten. Zo ontstaat een steeds aantrekkelijker landschap waarmee bewoners, bezoekers en ondernemers zich verbonden voelen. Een landschap, dat zich duurzaam ontwikkelt en waar bewoners en gasten, in balans met de natuurrijke en sociale omgeving, kunnen recreëren, ontdekken en ontspannen. Het bewustzijn dat een duurzaam beleefbaar landschap belangrijk is voor een gezonde en weerbare samenleving is sterk groeiende in de vrijetijdssector. We zien dan ook dat we samen echt stappen kunnen maken. En dat deze stappen bijdragen aan zowel een duurzamere economie en meer biodiversiteit, als aan vitaliteit, gezondheid, welzijn én geluk van inwoners en bezoekers.

EEN NATUURINCLUSIEVE VRIJETIJDSECTOR

Ook wij kunnen vanuit onze sector helpen de Nederlandse natuur sterker te maken. Door een vrijetijdssector te zijn die niet alleen een 'gebruiker van de natuur' is, maar ook een sector die substantieel bijdraagt aan de instandhouding en ontwikkeling van de natuur. En die werkt aan het bewustzijn en het gedrag van de bezoeker.

EEN NATUURINCLUSIEVE VRIJETIJDSECTOR

Ook wij kunnen vanuit onze sector helpen de Nederlandse natuur sterker te maken. Door een vrijetijdsector te zijn die niet alleen een 'gebruiker van de natuur' is, maar ook een sector die substantieel bijdraagt aan de instandhouding en ontwikkeling van de natuur. En die werkt aan het bewustzijn en het gedrag van de bezoeker.

Vanuit het domein vrijetijdseconomie werken we aan drie sporen:

1. Het vergroten van ruimte voor vrijetijdsbesteding en recreatie in een duurzaam beleefbaar landschap.
2. Het natuurinclusief maken van terreinen voor dag- en verblijfsrecreatie, alsook van sportterreinen.
3. Het gedrag van bezoekers is natuurinclusief.

1. HET VERGROTEN VAN RUIMTE VOOR VRIJETIJDSECTOR EN RECREATIE IN EEN DUURZAAM BELEEFBAAR LANDSCHAP.

De behoefte van het groeiend aantal mensen dat wil ontspannen, sporten en recreëren in een groene omgeving wordt nu nauwelijks meegenomen in de plannen en doelstellingen voor herinrichting van het landelijk gebied en de steden. Groenblauwe recreatieruimte dicht bij huis draagt bij aan natuurbewustzijn; is van belang voor een goede fysieke en mentale gezondheid en zorgt voor betere spreiding van bezoekers, waardoor kwetsbare natuurgebieden worden ontlast. Meer recreatieruimte kan generaliseerd worden in additionele recreatiegebieden, het verbinden en ontsluiten van gebieden én in de vorm van stapeling van functies in steden en het buitengebied.

AMBITIES 2024-2026

- De realisatie van een natuurinclusief en een mensinclusief landschap wordt in ontwerp- en gebiedsprocessen meegenomen. Onder andere middels goede groenblauwe stad-landverbindingen (groenblauwe dooradering) en ontsluiting van het landschap, door de ontwikkeling van een passende recreatieve infrastructuur met bijbehorende routenetwerken.
- Om stapeling van functies te bewerkstelligen, concretiseren en realiseren we waar mogelijk de bijdrage van het domein vrijetijdseconomie in andere opgaven en domeinen, zoals gezondheid, landbouw, water, natuur en bouw.
- We werken samen met de sportsector om bestaande sportterreinen toegankelijker te maken voor een breed publiek.
- Het realiseren van meer (recreatief) groen en blauw in en nabij steden.

ACTIES 2024-2026 *

1. **Trainen en onderhouden landelijk vrijetijdsnetwerk natuurinclusief t.b.v. agendering en bestuurlijke inbedding van vrijetijdseconomie.**
Het agenderen van het belang, en het komen tot bestuurlijke inbedding ten aanzien van het meenemen van de vrijetijdseconomie in de landelijke, provinciale en regionale plannen en programma's.

2. **Sluiten intentieovereenkomsten met diverse deelsectoren van de vrijetijdseconomie.**
Hierbij ligt de nadruk niet op afrekenbaarheid, maar op wel op bereidheid om inspanningen te verrichten op het gebied van natuurinclusiviteit.
3. **Onderzoek naar de basisbehoeften van de mens ten aanzien van een groenblauwe omgeving.**
Gericht en onderbouwd groenblauw integreren in de diverse leefomgevingen, op basis van onderzoek naar de basisbehoeften van de mens t.a.v. groenblauw in de omgeving.
4. **Inventariseren koppelkansen.**
Inventariseren van kansen en kansen tot concrete acties ten aanzien van de bijdrage van het domein vrijetijdseconomie aan andere opgaven inzake een natuurinclusief en een mensinclusief landschap, zoals:
  - A. Agrotourisme en streekproducten – biedt kansen voor ontsluiting landelijk gebied; korte(re) ketens en een aanvullend verdienmodel voor boeren.
  - B. Ontlasten kwetsbare natuurgebieden door bezoek meer te spreiden naar o.a. landelijk gebied, dicht bij de woonkernen.
  - C. Verhogen waterbewustzijn door bijvoorbeeld ontsluiten schouwpaden en het beleefbaar maken van waterwerken.
5. **Het realiseren van meer (recreatief) groen en blauw in steden.**
Het versterken van het initiatief 'Stad als natuurpark', waarbij natuur in de stad beter beschermd en meer ontwikkeld wordt. Tevens willen we bijdragen aan de ontwikkeling van recreatieve groennormen en uitdragen van betreffende kennis.

*) Meer achtergrondinformatie over de acties van het domein Vrijetijdseconomie vindt u in het betreffende achtergrond document. zie www.agendanatuurinclusief.nl

2. HET NATUURINCLUSIEF MAKEN VAN TERREINEN VOOR DAG- EN VERBLIJFSRECREATIE, ALSOOK VAN SPORTTERREINEN.

We streven naar volledige natuurinclusiviteit op alle recreatieterreinen in Nederland, zowel dagrecreatie als verblijfsrecreatie en sportterreinen. Dit beslaat ca. 5% van het totale oppervlak van Nederland. Samen met waterpartners (o.a. Sportvisserij Nederland) kijken we ook naar het versterken van de onderwaternatuur. Naast de individuele verantwoordelijkheid voor natuurinclusiviteit in hun omgeving werken ondernemers en organisaties ook aan de bewustwording van hun bezoekers.

AMBITIE 2024-2026

- 20% Van de recreatieterreinen heeft stappen ondernomen om meer natuurinclusief te worden. Het betreft hier verblijfsrecreatie, zoals vakantieparken en jachthavens én dagrecreatie, zoals recreatieschappen en sportterreinen, maar ook (buiten) evenementen.

ACTIES 2024-2026

1. **Ontwikkelen toolkit en toepassing hiervan in pilots door ondernemers.**
We maken ondernemers en organisaties in ons domein ambassadeurs van het landschap waarin ze ondernemen. Zodoende kunnen ze vanuit een natuurinclusieve bedrijfsvoering positief bijdragen aan het landschap en aan het bewustzijn en het gedrag van hun bezoekers.

2. **Certificering.**

Komen tot overeenkomsten met deelsectoren om procedures en certificering ten aanzien van natuurinclusiviteit te realiseren. Aanvullend op en versterkend van wat er al in ontwikkeling is.

3. **Het stimuleren en ondersteunen van ondernemers met kennis en financiële middelen.**

Investeringsprikkels zijn noodzakelijk voor met name midden- en kleinbedrijf om natuurinclusief ondernemen te versnellen. De middelen die we daarvoor kunnen inzetten, worden geactualiseerd en aangeboden.

4. **Natuurinclusieve groenvoorziening.**

Standaarden ontwikkelen samen met kennispartners, zoals hoveniers (Vereniging van Hoveniers en Groenvoorzieners) om natuurinclusief te werken op recreatieterreinen.

5. **Park van de Toekomst: voorbeeldaanpak voor Nederland.**

We positioneren Park van de Toekomst (Veluwe) als voorbeeldgebied om te leren op het gebied natuurinclusiviteit voor heel Nederland.

3. HET GEDRAG VAN BEZOEKERS IS NATUURINCLUSIEF

Natuurinclusief gedrag is recreëren in balans met de natuur. Een bezoek heeft zo weinig mogelijk invloed op de natuur. Concreet betekent dit dat bezoekers zich houden aan de regels van terreinbeheerders, zoals geen afval achterlaten, op paden blijven en het volgen van aanwijzingen ten aanzien van honden. Daarnaast stimuleren we regeneratief gedrag, waarbij bezoekers iets terug doen voor de natuur, zoals bijdrage aan onderhoud en aanleg.

AMBITIES 2024-2026

- De realisatie van een set van interventies om natuurinclusief gedrag van bezoekers te verbeteren. Hiertoe behoort het instrumentarium van bezoekersmanagement, recreatiezonering en het spreiden of juist concentreren van bezoekers.
- De ontwikkeling van gezamenlijke communicatie en activiteiten om natuurinclusief gedrag te stimuleren.
- Het stimuleren van regeneratief bezoek & gedrag door recreanten en toeristen.
- De realisatie van nieuwe natuurbelevingen in samenwerking met de natuursector en het onderwijsdomein.

ACTIES 2024-2026

1. **Onderzoeksprogramma**

In kaart brengen van bezoekersgroepen en hiaten in gewenst en daadwerkelijk natuurinclusief gedrag en onderzoeken hoe hierop te sturen en welke interventies te plegen.

2. **Integrale samenwerking**

Tussen onder andere diverse partijen in het domein vrijetijdseconomie en de natuursector ten aanzien van het stimuleren van natuurinclusief gedrag. Hiertoe willen we komen tot:

- Gezamenlijke communicatiecampagne ‘gast in de natuur’
- Ontwikkeling gedragscode natuur (groen en blauw)
- Aandacht voor het opschalen van bestaande initiatieven rondom bijvoorbeeld zwerfvuilacties en campagnes.

3. **Toolbox regeneratief toerisme**

Na verkenning best practices in binnen- en buitenland komen tot een toolbox Regeneratief Toerisme. In samenwerking met onderwijs-/onderzoeksinstituten, zoals CELTH.

4. **Stimuleren spreiding van bezoekers**

Samen met natuursector en domein onderwijs komen tot nieuwe natuurbelevingen. Verkenning samenwerking met creatieve sector en game industrie.

5. **Stimuleren van natuurinclusiviteit als voorwaarde**

Stimuleren dat natuurinclusiviteit een (rand)voorwaarde wordt voor opdrachten/subsidies en aanbestedingen.

OVERIGE ACTIES 2024 - 2026

Monitoring

Het uitwerken van een voorstel voor domeinspecifieke monitoring van natuurinclusiviteit. We zorgen voor een set van meetbare en volgbare parameters die inzicht geven in de mate waarin de vrijetijdsector met maatregelen bijdraagt aan natuurinclusiviteit.

Kennisagenda

We werken in de komende jaren aan een Kennisagenda natuurinclusieve vrijetijdseconomie. We inventariseren hiervoor welke kennisvelden er zijn die belemmerend werken voor de ambities vanuit de vrijetijdsector. We kijken hoe we hier, vanuit bestaande kennisinstellingen en -platforms, invulling aan kunnen geven.

Financieringsmodellen

Uitwerken welke kansrijke financieringsmodellen en natuurinclusieve markten er te ontwikkelen zijn, specifiek voor het domein vrijetijdseconomie

ICOON PROJECTEN

Masterplan IJsselvallei

Dit plan gaat in op de ontwikkeling van de IJsselvallei voor inwoners én bezoekers en wil zo op deze manier de overbelasting van de Veluwe tegengaan door een aantrekkelijk alternatief te bieden.

Park van de toekomst (Veluwe)

Gezamenlijke aanpak voor toeristische bestemmingen op de Veluwe rondom natuurinclusiviteit.

Kaartspel Ôfdwale in Noardeast-Fryslân

Een kaartspel dat je het waddenlandschap op een andere manier bekijkt en beleeft. Het is ontstaan uit de kunststroming 'situationisme'. Het 'situationisme' draait om het anders leren kijken naar bestaande situaties. Situationisme is de kunst van het ervaren. Dit kaartspel biedt mogelijkheden voor opschaling naar andere gebieden.

WATER

VISIE EN STRATEGIE

WATEROPGAVEN NATUURINCLUSIEF BENADEREN

Water is van levensbelang voor iedereen. Denk aan drinkwater, voedselvoorziening, ruimte voor ontspanning, proceswater voor de industrie, maar ook de natuur zelf. **Wateren vormen natuurgebieden op zich;** veel natuur ligt onder water en is van belang voor soorten die op het land leven. Het water is echter ook een verzamelplaats van afval, nutriënten, bestrijdingsmiddelen en medicijnresten van de mens. Door klimaatverandering komt de waterveiligheid, zoetwaterbeschikbaarheid en waterkwaliteit verder onder druk te staan.

Domein Water kijkt hoe we vanuit het watersysteem kunnen bijdragen aan de natuurinclusieve inrichting van Nederland. **Water is hét verbindende element** tussen de diverse, grote, maatschappelijke opgaven. Een gezond watersysteem is bijvoorbeeld goed voor landbouw én natuur.

We vertrekken vanuit de wateropgaven - omdat hier onze opdracht ligt -, maar kijken met een integrale bril naar de andere domeinen. De wateropgaven het domein Water zijn klimaatadaptatie, waterveiligheid, wateroverlast, beschikbaarheid van zoetwater, drinkwater en waterkwaliteit (KRW). De direct betrokken partijen bij het waterdomein zijn waterschappen, drinkwaterbedrijven, provincies, het ministerie van Infrastructuur & Waterstaat en Rijkswaterstaat.

Het domein water stelt voor om bovenstaande opgaven te adresseren met een natuurinclusieve aanpak. Dit is een **strategische en structurele verandering van koers**. Het watersysteemdenken en natuurinclusieve maatregelen vormen daarbij de basis voor een integrale aanpak met maatschappelijke meerwaarde voor klimaat, biodiversiteit en leefbaarheid. Betrokken partijen zien dit als de meest effectieve, duurzame en sociaaleconomisch verantwoorde manier om samenhangende opgaven tegelijk en gebiedsgericht aan te pakken.

ACTUELE KLIMAATISSUES

Op dit moment hebben we in Nederland in verschillende gebieden te maken met urgente problemen ten aanzien van woningbouw, duurzaam

me energie, voedsel en landbouw, leefbaarheid, milieu, natuur en biodiversiteit, klimaatadaptatie en waterkwaliteit. Al deze opgaven hebben een relatie met - en impact op - het water en het watersysteem. Dit vergroot de druk op het watersysteem en de beschikbaarheid van zoetwater.

Naar verwachting zal door klimaatverandering de urgentie van water duurzaam beheren de komende jaren alleen maar toenemen. Klimaatverandering leidt tot zeespiegelstijging waardoor de druk op de dijken en het risico op verzilting van landbouwgrond en natuurgebieden toeneemt. Het leidt tot meer intensieve regenbuien die economische en sociale schade veroorzaken voor landbouw, infrastructuur, bedrijven en bebouwing. Naast zeespiegelstijging hebben we ook te maken met langere droge perioden waardoor drinkwater, landbouw, natuur en hoogwaterveiligheid verder onder druk komen te staan. En klimaatverandering leidt tot hogere temperaturen die onder meer hittestress voor mensen en sterfte van vissen door zuurstofgebrek tot gevolg kunnen hebben.

Dit zijn geen zaken voor de toekomst, maar actuele issues die de afgelopen vijf jaar allemaal al zijn voorgekomen. Denk bijvoorbeeld aan de overstromingen in Limburg en waterschade voor bollenboeren in Noord-Holland, verdroging en vissterfte in Overijssel, de Achterhoek en Limburg, verzilting van landbouwgrond in Zeeland en beperkingen voor scheepvaart op de rivieren.

AMBITIES: EEN NATUURINCLUSIEVE AANPAK VAN HET WATERBEHEER, WATERVEILIGHEID, VOLDOENDE EN SCHOON WATER

Het domein water kent grote opgaven als het gaat om waterbeheer, waterveiligheid, waterkwaliteit en voldoende zoet water. Zowel in landelijke programma's als op lokaal en regionaal niveau vormt water een belangrijksleutelbijruimtelijke opgaven. De ambitie van deelnemende partijen in het domein water is een samenhangende natuurinclusieve aanpak van deze opgaven met water als basis. Onze ambitie is tweeledig:

- **Water verbindt** - we willen de sleutelrol die het domein water speelt in de natuurinclusieve inrichting van Nederland vormgeven in samenwerking met andere sectoren;
- **Water is de motor** - Goed waterbeheer helpt vaak bij de aanpak van van andere gebiedsopgaven. We willen meters maken en de eigen water-opgaven op een natuurinclusieve manier aanpakken. En willen, indien mogelijk, de aanpak van andere opgaven/domeinen versterken.

Daarvoor wordt ingezet op integrale, natuurlijke oplossingen ook wel *nature based solutions of building with nature* genoemd. In deze aanpak is, zoals het 'water- en bodemsturend' beleid vraagt, het denken vanuit het watersysteem leidend en wordt de voorkeur gegeven aan natuurinclusieve maatregelen als duurzaamste oplossing. Onze inzet is dat deze aanpak *mainstream* wordt in het waterdomein. We sluiten hiermee o.a. aan bij ambities van het Deltaplan Biodiversiteitsherstel en NL2120.

NATURE-BASED SOLUTIONS EN BLAUW GROEN NETWERK

Een middel om de verbindende rol van water in de natuurinclusieve inrichting van Nederland vorm te geven, is het realiseren van een integraal Blauwgroen Netwerk. Dit netwerk sluit aan bij water- en bodemsturend, het Deltaplan Biodiversiteitsherstel en de groenblauwe dooradering (NLPG) en is een ruimtelijke vertaling hiervan in de regionale gebiedsprocessen. De waterbeheerders werken zo – samen met provincies en gemeenten - aan een natuurinclusief, gezond en klimaatrobuust hoofd- en regionaal watersysteem. Bij de ontwikkeling van het Blauwgroen Netwerk kan oa gedacht worden aan natuurvriendelijke oevers in het veenweidegebied en meanderende beken op de zandgronden. Het Blauwgroen Netwerk is een aanvulling op het NatuurNetwerk Nederland (de natuurgebieden zelf), maar heeft ook voor waterkwaliteit (KRW) en waterkwantiteit toegevoegde waarde. De kwaliteit van dit Blauwgroen Netwerk behoort op orde te zijn. Om een positieve impact te hebben op de waterkwaliteit en biodiversiteit is voor het landelijk gebied een richtgetal vastgesteld van 10% groenblauwe dooradering (basiskwaliteit natuur).

De verbindende rol van water zien we ook terug in de opgave voor voldoende zoet water. Klimaatverandering betekent dat we beter voorbereid moeten zijn op zowel een tekort als een teveel aan water. Integrale, natuurinclusieve oplossingen of Naturebased Solutions (NbS) bieden kansen om natuur te combineren met waterberging, bronnen voor drinkwater en aantrekkelijke woon- en recreatiegebieden. In het landelijk gebied vormt de natuurinclusieve aanpak de basis voor landbouw met perspectief, drinkwater en natuurherstel. Natuur koppelt mee in de bescherming van grond- en oppervlaktewater, alsook de bronnen voor drinkwater. Randvoorwaardelijk voor alle natuurinclusieve oplossingen is dat de waterkwaliteit wordt verbeterd door een effectieve aanpak van vervuilingbronnen. Ook dient de natuurinclusieve aanpak te worden verankerd in waterbeleids- en beheerprotocollen.

ACTIES 2024-2026

Wij stellen als partijen in Domein Water een transitie voor waarin we naar een natuurinclusieve aanpak van wateropgaven gaan. Dit doen we zowel in onze eigen bedrijfsvoering en projecten als in de samenwerking met anderen. We gaan werken met koplopers en icoonprojecten als inspirerende voorbeeldprojecten voor de wateropgaven. We hebben een eerste lijst met activiteiten ontwikkeld die we breed met de sector gaan uitwerken en aanscherpen. Hiermee werken we toe naar een gezamenlijk gedragen actieprogramma.

1. **Natuurinclusieve watersector:** Uitwerken van een visie op natuurinclusiviteit in de watersector, met een doorvertaling naar de ontwerp/planvorming en beheerscyclus. Speciale aandacht behoeven de Noordzee en Waddenzee. Dit betekent dat er ten aanzien van delfstofwinning, windenergie, scheepvaart, natuur en visserij gewerkt wordt met *nature based solutions* om de mariene ecologie te verbeteren.
2. **Ontwikkelen van nieuwe, natuurinclusieve inspirerende icoonprojecten:** opzetten, ontwikkelen en uitwerken van inspiratieprojecten voor de natuurinclusieve watersector, zowel op land als op zee.
3. **Natuurlijk kapitaal in de watersector:** Uitwerken van de economische waarde van een natuurinclusieve aanpak voor de watersector; en mogelijke water-verdienmodellen voor de agrarische sector. Onderdeel hiervan is het uitwerken van een prospect voor investeringen in Naturebased Solutions; in samenwerking met NL2120.
4. **Maatlat natuurinclusiviteit:** Ontwikkeling van een praktische en inspirerende methode/ maatlat om de inzet van een natuurinclusieve aanpak in ontwerp/planvorming/beheer door partijen in de watersector te kunnen meten. De maatlat behoort aan te sporen, uit te dagen en te stimuleren. Hiermee sluiten we aan bij het lopende traject van Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD) accounting Ook sluiten we aan bij de landelijke ontwikkelingen rond natuurmonitoring (LNV, RWS en provincies) en Kennisontwikkeling Klimaatverandering. Met BZK/ RVO wordt onderzocht of voor de 'Monitor landschap' natuurvriendelijke oevers opgenomen kunnen worden in de Basisregistratie Grootschalige Topografie.
5. **Verbinden met waterbeleid:** Verbinden van Agenda Natuurinclusief met andere water- en ruimteprogramma's op beleidsniveau zoals het Hoogwaterbeschermingsprogramma en het Deltaprogramma.
6. **Natuurinclusieve water community:** Ontwikkelen van een actieve water community van betrokken mensen en partijen – bestuurlijke en ambtelijk – die uitwisselt, kennis deelt en elkaar en andere inspireert. We sluiten aan bij - en zoeken kruisbestuiving met - andere communities binnen de watersector zoals die van HWBP, KRW, PAGW, Deltaplan Biodiversiteit. Hiermee geven we vorm aan het breed ontwikkelen en verankeren van het gedachtengoed van een natuurinclusieve watersector.

Bovenstaande acties worden, vanwege het verbindend en integraal karakter van water, uitgevoerd in verbinding met andere domeinen.

ICOON PROJECTEN

Ruimte voor de Rivier

(RWS en waterschappen)

Met zeer veel waardevolle lessen hoe ánders gebiedsgericht te werken en maatschappelijke meerwaarde te creëren.

Nationaal Park Hollandse Duinen

(Drinkwaterbedrijven)

Het beheer van de duinen als natuurgebied in Zuid-Holland door Dunea waarmee de strategische drinkwatervoorraad en natuur wordt beschermd en recreatieruimte wordt geboden.

Project Tussen Water

(Drinkwaterbedrijven, provincie Drenthe, gemeente Tynaarlo, Waterschap Hunze en Aa's, Waterbedrijf Groningen en Stichting Het Drentse Landschap).

Herstel van biodiversiteit met ruimte voor waterberging, natuur, recreatie en drinkwaterwinning.

BEDRIJVEN- TERREINEN

VOORSTELRONDE: NIEUW DOMEIN BEDRIJVENTERREINEN

De meeste bedrijventerreinen zijn nog lang niet natuurinclusief en vormen daardoor obstakels voor zowel natuur als mensen. Domein Bedrijventerreinen ziet hier grote kansen om ruimte te maken voor natuur in combinatie met de noodzakelijke verduurzaming, economische ontwikkeling en aantrekkelijke werk- en leefomgeving. Het doel van dit domein is om natuurinclusiviteit een vanzelfsprekend onderdeel te maken van toekomstbestendige bedrijventerreinen. Maar, zo ver is het nog niet.

Vooral op bestaande bedrijventerreinen komt de transitie slechts langzaam op gang. Dit komt door een samenspel van harde en zachte obstakels, zoals besef van urgentie, beleid en onvoldoende organisatiegraad.

Nu Agenda Natuurinclusief loopt, zien wij dat de opgaven en partijen rondom bedrijventerreinen een eigen dynamiek hebben. Daarom start dit nieuwe domein; om ook hier de beweging naar een natuurinclusieve toekomst te versnellen.

We leggen verbindingen met de andere domeinen; op weg naar een volwaardige rol voor Water op bedrijventerreinen. De samenhang met de domeinen Bouw, Infrastructuur en Energie zijn vanzelfsprekend. Ook zien wij een sterke relatie met het Domein Financiële Sector op weg naar realisatie; en met de gezondheid en het welbevinden van mensen die hier werken, en van omwonenden.

Ook zoeken we de verbinding op met lopende programma's en ontwikkelingen, zoals Samen Klimaatbestendig, Werklandschappen van de Toekomst en PVB. Daarbij zien wij een aantal opgaven en hiaten die goed passen bij de aanpak van Agenda Natuurinclusief, onder andere een opgave in de verbindingen tussen de buitenruimte/omgeving en het gebouw.

Daarmee gaan we op weg naar ons Agendapunt nummer 1: "Natuur overal voor iedereen".

**NATUURINCLUSIEF VERBINDEN EN VERSNELLEN
DOORPAKKEN MET DE DOMEINEN
BETROKKENHEID VERGROTEN
ORGANISATIE VERSTEVIGEN
DOE MEE!**

HOOFDSTUK 4.

ZO GAAN WE VERDER ...

NATUURINCLUSIVITEIT VERBINDEN EN VERSNELLEN

Sprekend namens Collectief Natuurinclusief zijn we trots op wat we samen hebben neergezet. We beseffen ons dat er nog heel veel stappen nodig zijn. Met deze 2.0-versie als nieuwe basis werken we door aan de beweging richting een natuurinclusieve samenleving. De stappen die we nemen worden steviger, de vrijblijvendheid is er immers af. De natuur heeft geen haast, maar het is wel tijd!

De bedoeling van Agenda Natuurinclusief 2.0 is dat steeds meer partijen natuurinclusief gaan werken, denken en doen. Hier werken we aan langs twee lijnen. Aan de ene kant inspireren, stimuleren en faciliteren we partijen die al natuurinclusief te werk (willen) gaan vanuit intrinsieke motivatie. Aan de andere kant is ook een meer regisserende rol nodig. Vanuit die rol werken we aan regelgeving, normering en financiering om te zorgen dat uiteindelijk iedereen natuurinclusief werkt, denkt en doet.

Welke stappen kunt u nog meer verwachten van Collectief Natuurinclusief om de beweging naar een natuurinclusieve samenleving verder te versterken, versnellen en tot concrete resultaten te brengen?

DOORPAKKEN MET DE DOMEINEN

- De beweging groeit: In het afgelopen jaar is het aantal domeinen gegroeid van 8 domeinen in Agenda 1.0 naar 10 domeinen in Agenda Natuurinclusief 2.0. De domeinen Gezondheid en Bedrijventerreinen zijn afgelopen jaar van start gegaan.
- De domeinleiders en -trekkers blijven tijdens de transitie naar een natuurinclusieve samenleving aan het roer. Met een subsidieregeling worden de domeintrekkers vanaf 1 januari 2024 bekostigd om Agenda Natuurinclusief 2.0 uit te voeren en hebben zij extra middelen ter beschikking om hun ambities en acties tot resultaat te brengen. We zetten daarbij ook actief in op de gezamenlijke acties van de domeinen samen.
- De domeinen zijn verstevigd en verbonden, maar blijven tegelijkertijd in ontwikkeling om hun impact te vergroten. Wellicht komen er meer domeinen bij of verbreden bestaande domeinen. De domeinen versterken het netwerk van groene koplopers, waar mogelijk door initiatieven en inspanningen te steunen en helpen opschalen.
- De investeringsagenda is nog in conceptfase. De domeinen en een team van financiële experts werken dit verder uit (zoals omschreven in hoofdstuk 2).
- Het consortium van Naturalis, IUCN, MVO-NL, PBL en RIVM werkt verder aan producten om de stand van natuurinclusief te kunnen meten en monitoren (zoals omschreven in hoofdstuk 2).

BETROKKENHEID VERGROTEN

- Na publicatie van Agenda Natuurinclusief 2.0 vraagt het Collectief Natuurinclusief publieke en private partijen om appreciatie van Agenda Natuurinclusief 2.0. We vragen de vier overheden, maatschappelijke organisaties en private partijen wat zij willen en kunnen bijdragen aan de uitvoering van Agenda Natuurinclusief 2.0. Waar nodig worden (bestuurlijke) afspraken gemaakt, bijvoorbeeld in de vorm van convenanten of pacts.
- We willen toewerken naar bestuurlijke afspraken in een Natuurpact 2.0 of gelijkwaardige afspraken, waarin het commitment en de acties voor een natuurinclusieve samenleving verbreed en geconcretiseerd worden met alle overheden. Dat kan voortbouwen op de positieve inzet van alle overheden zoals de provinciale programma's 'Natuur voor elkaar (OV)', Groen groeit mee (UT) en Contouragenda Natuurinclusief (ZH), met mogelijk een Agenda Natuurinclusief voor elke provincie. Ook de belangrijke rol van gemeenten voor de openbare ruimte kan hierin een stevige plek krijgen.
- We ontwikkelen een Agenda Natuurinclusief 3.0, parallel aan de uitvoering van Agenda

Natuurinclusief 2.0 (2024-2026). We voorzien de start van Agenda Natuurinclusief 3.0 in 2027. Daarin verhogen we als groeiend collectief onze ambities, betrekken we nog meer partijen en versterken we de koers naar een natuurinclusieve samenleving in 2050.

ORGANISATIE VERSTEVIGEN

- Het Natuurinclusief Nationaal Overleg en haar twintig NiNO-leden gaan verder voor richting en borging van de Agenda Natuurinclusief en haar uitvoering. De ambassadeur Natuurinclusief en onafhankelijk voorzitter blijft het NiNO leiden.
- Het programmabureau versterkt de beweging door in nauwe samenwerking met de domeinen te ondersteunen met communicatie, participatie en gedragsverandering. Daarmee willen we meer partijen aan ons verbinden, betrekken en activeren. Niet alleen de groene koplopers, maar juist ook de partijen waarvoor natuurinclusief denken en doen nog minder vanzelfsprekend is.
- Het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) stelt de komende jaren budget beschikbaar om onder andere de subsidie voor de domeinen te bekostigen, het programmabureau te verstevigen en in de inzet voor de Investeringsagenda en het consortium voor Meten en Monitoren te voorzien.
- Het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) en het Programmabureau Natuurinclusief coördineren de interdepartementale en interbestuurlijke samenwerking tussen provincies, gemeenten, waterschappen en de Rijksoverheid, samen met de daarvoor aangestelde coördinatoren Natuurinclusief.
- De natuurinclusieve samenleving komt tot leven in gebieden, waar lokale uitdagingen en identiteit medebepalend zijn. We zetten daarbij in op de integratie van natuurinclusief in nationale en regionale programma's (zoals het Nationale en de Provinciale Programma's Landelijk Gebied) en benutten daarbij de lessen uit groeiprojecten en inspiratiegebieden.
- Niet alleen een natuurinclusieve samenleving vraagt bewustwording en systeemverandering, dit geldt ook voor andere maatschappelijke thema's zoals klimaat, circulair en milieu. Waar mogelijk bundelen we de krachten met deze maatschappelijke uitdagingen, bijvoorbeeld door samenwerking met de partijen aan de uitvoeringstafel met de partijen van het Klimaatakkoord en het uitvoeringsprogramma Circulaire Economie.
- In 2024-2025 evalueren we de strategie, aanpak en organisatie van Collectief Natuurinclusief in de transitie richting een natuurinclusieve samenleving. Zo kunnen we waar nodig bijsturen in de uitvoering van Agenda Natuurinclusief 2.0 en de ontwikkeling en de ontwikkeling van Agenda Natuurinclusief 3.0.

DOE MEE!

Iedereen is nodig voor de beweging naar een natuurinclusieve samenleving. Alleen samen kunnen we grote en complexe uitdaging aan. En alleen samen kunnen we werken aan een gezonde toekomst voor ons en onze (klein)kinderen. Alle hulp is welkom en nodig.

We zijn als collectief heel benieuwd wat uw ideeën zijn en wat u wil of kunt bijdragen in de beweging naar een natuurinclusieve samenleving. We horen het graag en kijken uit naar inspiratie, samenwerking en concrete stappen naar een natuurinclusieve samenleving!

Ga voor meer informatie naar www.agendanatuurinclusief.nl

BIJLAGE 1. STAND VAN ZAKEN ACTIES AGENDA NATUURINCLUSIEF 1.0
BIJLAGE 2. INSPIRATIEGEBIED NOORDELIJKE MAASVALLEI
BIJLAGE 3. EERSTE INZICHTEN VAN DE INVESTERINGSAGENDA

BIJLAGEN

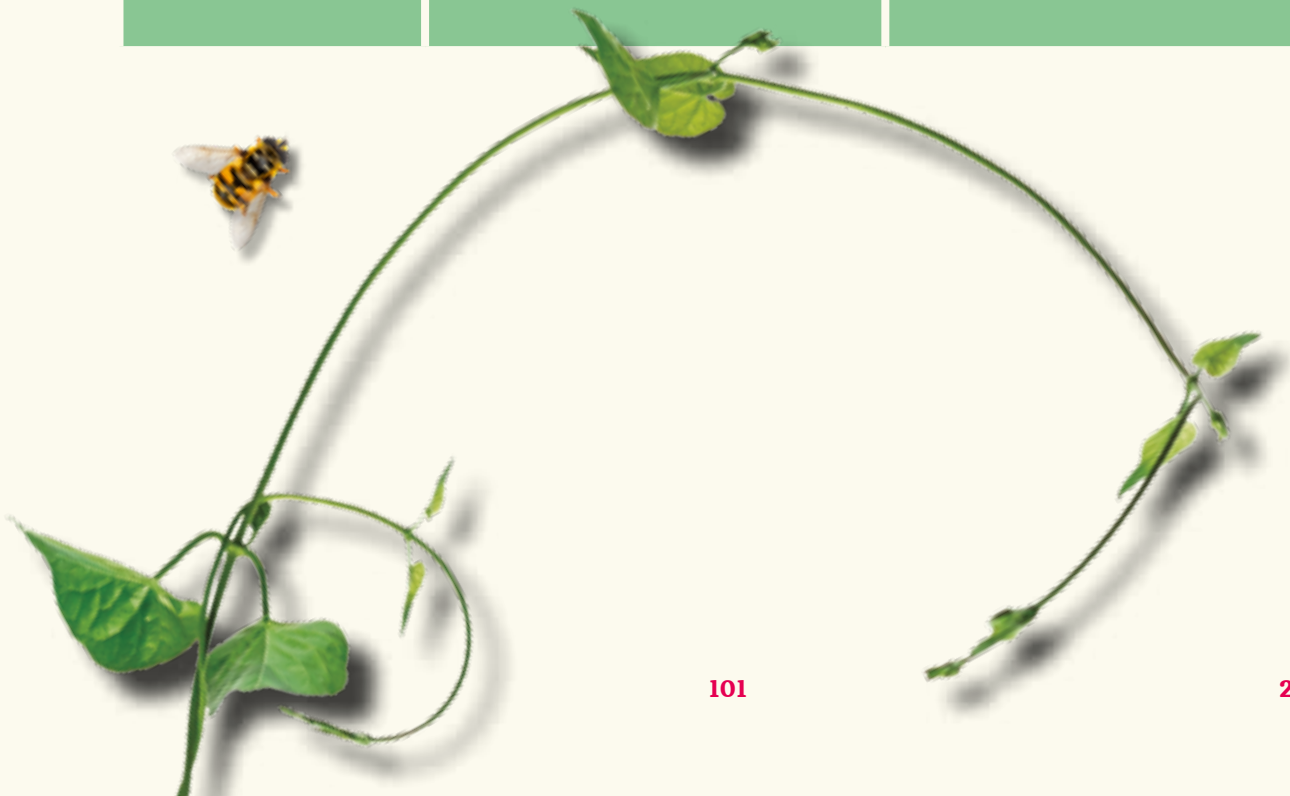
STAND VAN ZAKEN ACTIES

AGENDA NATUURINCLUSIEF 1.0

OKTOBER 2023

	ACTIES AGENDA NATUURINCLUSIEF 1.0	AFGEDAAN OF ONDERHANDEN
BOUW	Ontwikkelen van een landelijke visie die scherp maakt hoe natuurinclusief bouwen vorm krijgt	Afgedaan. Dit is integraal onderdeel van de aanpak van domein Bouw, waarmee het als actie is afgedaan.
	Natuurinclusieve eisen opnemen in het Bouwbesluit 	Afgedaan. In het Besluit bouwwerken leefomgeving (Bbl) wordt een grondslag opgenomen om in de Omgevingsregeling specifieke eisen aan verblijfsvoorzieningen voor gebouwfankelijke beschermde soorten te kunnen stellen.
ENERGIE	Inbedden van natuurinclusiviteit in het huidige en toekomstige beleidsinstrumentarium voor duurzame energie, zoals de Leidraad Natuurinclusieve Energietransitie voor wind en hoogspanning op land (NIEWHOL)	Onderhanden. Partijen zijn voornemens om in 2024 het definitieve NIEWHOL-convenant te tekenen.
	Stimuleren natuurinclusieve zonneparken	Onderhanden. Intentie om bestaande gedragscode Zon op Land landelijk te certificeren.
FINANCIËLE SECTOR	In kaart brengen van publieke geldstromen (subsidies, heffingen en belastingen) en ombuigen naar een positief effect op biodiversiteit	Afgedaan. Ministerie van LNV neemt dit verder met andere ministeries op.
	Verder ontwikkelen van de 'Taskforce on Nature-Related Financial Disclosures', waarin bedrijven worden aangespoord te rapporteren over de impact die het bedrijf heeft op natuur en biodiversiteitsverlies.	Afgedaan. De Taskforce on Nature-Related Financial Disclosures (TNFD) heeft het raamwerk gelanceerd dat financiële instellingen en bedrijven in staat stelt om hun financiële risico's gerelateerd aan natuur in kaart te brengen.
GEZONDHEID	n.v.t. vanwege start van dit domein na Agenda Natuurinclusief 1.0	
INFRASTRUCTUUR	Natuurinclusief werken opnemen in visies, beleid en actieplannen	Onderhanden. Onderdeel van één van de hoofdacties van het domein in Agenda Natuurinclusief 2.0.
	Natuurinclusief werken opnemen in scope en opdrachtverstrekkingen van aanleg, inrichting en beheer van infrastructuur	Onderhanden. Onderdeel van één van de hoofdacties van het domein in Agenda Natuurinclusief 2.0.

LANDBOUW	In een voorbeeldgebied op regionale schaal: maken van een gebiedsvisie natuurinclusieve landbouw en een kaart, die alle gebiedsopgaven t.a.v. klimaat, water en biodiversiteit combineert	Afgedaan. Dit idee is uitgebreid naar een inspiratiegebied voor Agenda Natuurinclusief 2.0 waarin zo veel mogelijk domeinen participeren.
	Het opzetten en uitvoeren van een programma, waarmee agrarische ondernemers worden gefaciliteerd in de omschakeling naar natuurinclusieve landbouw, inclusief een systeem van KPI's om natuurinclusieve landbouw te belonen	Afgedaan. Vertaald naar twee acties in Agenda Natuurinclusief 2.0: <ul style="list-style-type: none"> • het opzetten en versterken van regionale praktijknetwerken • het ontwikkelen en verspreiden van routekaarten voor verschillende takken van natuurinclusieve landbouw.
ONDERWIJS (EN BEWUSTWORDING)	Het opdoen van kennis over het stimuleren van meer natuurinclusief handelen	Afgedaan. Dit is integraal onderdeel van de aanpak voor Agenda Natuurinclusief en specifiek domein Onderwijs.
	Het omzetten van deze kennis naar meerwaarde voor natuurinclusiviteit	Afgedaan. Dit is integraal onderdeel van de aanpak voor Agenda Natuurinclusief en specifiek domein Onderwijs.
VRIJETIJDSECONOMIE	Actieplan maken en implementeren om de druk op natuurgebieden door recreatie te spreiden	Afgedaan. Actie is vertaald naar de vervolgsproten voor het domein in Agenda Natuurinclusief 2.0
	Versterken van publiek private samenwerking in het domein van vrijetijdseconomie ten behoeve van natuurinclusieve recreatie	Afgedaan. Actie is vertaald naar de vervolgsproten voor het domein in Agenda Natuurinclusief 2.0
WATER	Verkennen mogelijkheden voor instellen van een nationale regiegroep Water & Bodem (kabinetsadvies van LNV/lenW)	Afgedaan. Eind 2022 heeft de Minister van lenW de Kamer geïnformeerd over het beleid om water en bodem structureel sturend te maken in de ruimtelijke ordening.
	In vervolg hierop het nationale kader voor bodem en water vanuit de landelijke regiegroep doorvertalen naar de regio	Afgedaan. In het kader van het NPLG wordt op dit moment in de gebieden concreet Groenblauwe dooradering uitgewerkt.

DE MEERWAARDE VAN EEN NATUURINCLUSIEF PERSPECTIEF OP GEBIEDSNIVEAU

Deze bijlage geeft inzicht in de mogelijke kansen die ontstaan als een natuurinclusief perspectief op gebiedsniveau wordt toegepast. In Agenda Natuurinclusief 1.0 heeft het Domein Landbouw een actie opgenomen om in een voorbeeldgebied op regionale schaal het volgende te maken: een gebiedsvisie voor natuurinclusieve landbouw en een kaart die alle gebiedsopgaven t.a.v. klimaat, water en biodiversiteit combineert. Een gebied centraal zetten nodigt uit om maatschappelijke opgaven én gebiedsontwikkelingen domeinoverstijgend te benaderen. Daarom hebben we besloten om deze actie vanuit alle bij de Agenda betrokken domeinen te benaderen. Met een gebied als uitgangspunt kan ruimte ontstaan voor slimme combinaties, creatieve oplossingen, meervoudig landgebruik en verdienmodellen. In een gebied wordt zichtbaar hoe de mens kan samenleven met de natuur, hoe de natuur meewerkt in maatschappelijke opgaven én meerwaarde kan creëren voor de samenleving als geheel.

We zien dat er een beweging ontstaat, bestaande uit publieke-, private- en maatschappelijke partijen, die in het klein en groot een natuurinclusief perspectief toepassen op maatschappelijke opgaven. Tegelijkertijd zien we een spanningsveld tussen deze enerzijds bottom-up initiatieven met een integrale en natuurinclusieve aanpak, en de financiële en beleidsstructuren die veelal sectoraal en programmatisch ingericht zijn. Door het samenwerken aan én met een inspiratiegebied willen we uit de praktijk kennis vergaren hoe we natuurinclusieve initiatieven kunnen versterken.

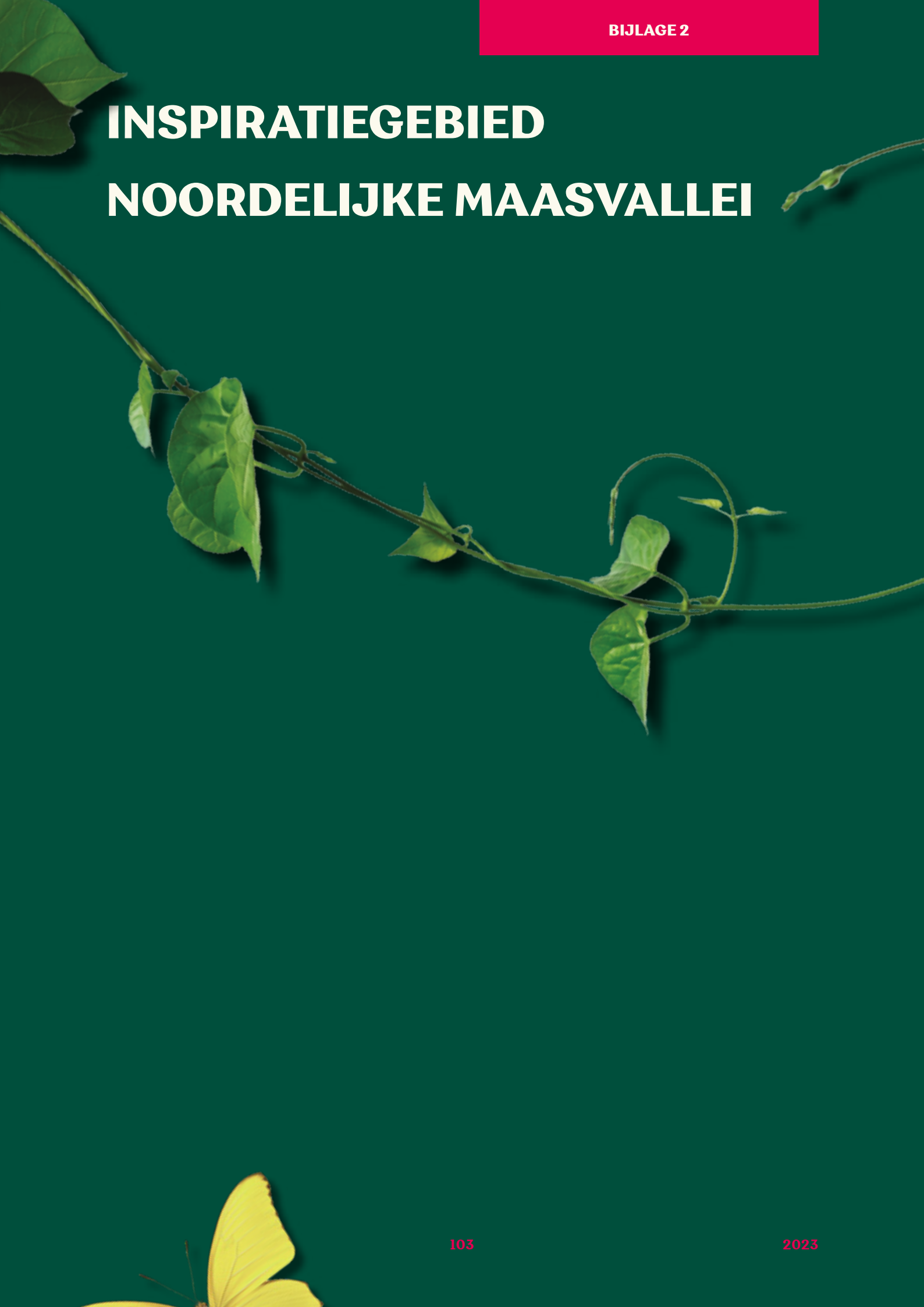
EEN KANSENSCAN MET DRIE PERSPECTIEVEN

Door middel van een kansenscan verkennen we de meerwaarde van een natuurinclusieve aanpak in een concreet gebied. De kansenscan bestaat uit drie stappen waarin we hetzelfde gebied benaderen vanuit drie perspectieven: (1) Het vogelperspectief geeft overzicht van de status quo in het gebied, waarin we inzoomen op de maatschappelijke opgaven en natuurinclusieve initiatieven; (2) het kikkerperspectief werpt een blik op een deelgebied waarin water een prominente rol speelt; (3) het vlinderperspectief toont de mogelijke kansen die ontstaan met een integrale, natuurinclusieve bril ontvouwen. Voor de kansenscan hebben we samengewerkt met ambtenaren en ondernemers uit het gebied.

DE NOORDELIJKE MAASVALLEI IN LIMBURG

We starten voor de kansenscan in de Noordelijke Maasvallei in Limburg, van Neer tot Mook (zie overzichtskaartje op pagina 107), omdat we meerdere aanknopingspunten voor een natuurinclusieve aanpak zien. Allereerst: de unieke geologie van de Maasvallei vraagt om een integrale benadering van gebiedsontwikkelingen met oog voor de natuurlijk gevormde terrasstructuur. Ten tweede: er is een cultuur van gezamenlijk werken aan maatschappelijke opgaven ontstaan, waarbij hoogwater een belangrijk aspect is. Dit lijkt bij te dragen aan het draagvlak onder bewoners, ondernemers en ambtenaren voor integrale gebiedsontwikkelingen, waarbij de natuur als vertrekpunt wordt genomen. Ten derde, het gebied loopt voorop met het zoeken naar oplossingen voor een aantal maatschappelijke opgaven rondom slim en multifunctioneel landgebruik die in het lagergelegen gebied van de Maasvallei ontstaan. We willen verkennen of de natuurinclusieve perspectieven uit de Agenda Natuurinclusief 2.0 een kwaliteitsimpuls aan de ontwikkelingen in het gebied kunnen geven.

INSPIRATIEGEBIED NOORDELIJKE MAASVALLEI

INSPIRATIEGEBIED

DE MAAS ALS ARCHITECT VAN EEN UNIEKE TERRASSTRUCTUUR

De vallei laat zich kenmerken door een unieke terrasstructuur waarbij de Maas zich in de loop van miljoenen jaren trapsgewijs in het landschap heeft ingesleten. De terrasstructuur biedt een natuurlijke bescherming, ofwel een natuurlijk ontworpen oplossing tegen het (hoog)water van de Maas waarbij het merendeel van de vallei van oudsher onbedijkt is. Ooit waren rivier, ommeland en economie sterk met elkaar verbonden, maar door de schaalvergroting en bijbehorende ontwikkelingen zijn zij steeds verder van elkaar af komen te staan.

DE MAATSCHAPPELIJKE OPGAVEN IN HET GEBIED

In vogelperspectief maken we kennis met het gebied door maatschappelijke opgaven en natuurinclusieve initiatieven te belichten. Samen met de ecologische kenmerken vormen zij de voedingsbodem voor de kansenscan. De provincie stelt drie maatschappelijke opgaven centraal in de Omgevingsvisie: (1) een aantrekkelijke, sociale, gezonde en veilige leefomgeving in stedelijk en landelijk gebied; (2) een toekomstbestendige, innovatieve en duurzame economie, waarbij de transitie van de landbouw een prominente plek krijgt; (3) klimaatadaptatie en energietransitie. In de infographic op pagina 105 worden deze opgaven voor De Noordelijke Maasvallei kort toegelicht.

NATUURINCLUSIEVE INITIATIEVEN

Er gebeurt al veel. Overheden werken in diverse gebiedsprocessen en programma's aan de opgaven. Daarnaast zijn er meerdere publieke en private initiatieven vanuit de samenleving in de Maasvallei die vanuit een natuurinclusief perspectief inspiratie en (deel)oplossingen bieden voor de maatschappelijke opgaven. We lichten in de infographic op pagina 105 zes natuurinclusieve initiatieven uit ter illustratie. Bij elk van deze initiatieven is het uitgangspunt dat het effectiever is om mét de natuur te werken in plaats van ertegen of ernaast. Dergelijke initiatieven kunnen een mooi startpunt voor natuurinclusieve gebiedsontwikkeling bieden. Wij willen verkennen of er voordeel te behalen is door meer synergie op te zoeken tussen publiek en privaat, tussen natuur en andere opgaven, en tussen verschillende domeinen in het gebied.

VOGELPERSPECTIEF: DE NOORDERLIJKE MAASVALLEI

Deze infographic introduceert het gebied met een fictieve kaart van de vallei, waarin 4 maatschappelijke opgaven en 6 natuurinclusieve initiatieven worden uitgelicht. De iconen bij de initiatieven verwijzen naar de domeinen.

MAATSCHAPPELIJKE OPGAVEN

GEZONDHEID & VEILIGHEID

De bevolking vergrijs, waardoor zorgbehoeften en kosten toenemen. De provincie vraagt aandacht voor het creëren van een gezonde en veilige leefomgeving, die bewegen, ontmoeten, zelf- en eigenredzaamheid en een gezonde levensstijl stimuleert.

ENERGIETRANSITIE EN KLIMAATADAPTATIE

Het gebied wordt geconfronteerd met zaken, zoals hoogwater, droogte- en hitte stress, die ondernemers en bewoners raakt. Daarbij staat de regio voor de opdracht een energietransitie te realiseren die enerzijds de economische structuur versterkt en anderzijds minder afhankelijk van fossiele energie maakt.

ECONOMISCHE STRUCTUURVERSTERKING

Binnen de economische structuurversterking wordt in het bijzonder ingezet op een sociaaleconomisch toekomstperspectief voor een duurzame landbouwsector, omdat deze een prominente rol speelt in de economie en het landelijk gebied.

NATUURINCLUSIVITEIT

Er spelen meerdere opgaven rondom het verbeteren van de water- en natuurkwaliteit, variërend van het behouden en herstellen van N2000 gebieden tot het verbeteren van bodem- en waterkwaliteit, zoals toegelicht in het LPLG.

NOORDELIJKE MAASVALLEI

Provincie Limburg

Inwoners 289.248

Aantal gemeenten 2

NEER

MOOK

6

4

1

3

2

2

5

- ### NATUURINCLUSIEVE INITIATIEVEN
- 1 BLUE ZONE:** Een ambitieus project om de eerste Blue Zone in Nederland in het Nationaal Park Maasduinen te realiseren. Het is een domeinoverstijgend project dat middels preventieve zorg inzet op samenwerkingen tussen zorg, landbouw, recreatie en water.
  - 2 STEILRANDDIJK:** Een steilranddijk is een dijk die is ingepast in het landschap en niet als dijk herkenbaar is. Door de erosiebuffer ontstaat een natuurlijke habitat voor onder andere oeverwaluws.
  - 3 GREENPORT VENLO:** Een natuurinclusief windmolenpark in Venlo. Ooit werd dit gebied als landbouwgrond gebruikt en stonden er veehouderijen. Sinds 2012 heeft het gebied zich ontwikkeld tot een klimaatadaptief en natuurinclusief werklandschap.
  - 4 VIERWAARDEN:** In het project Vierwaarden werken diverse overheden aan een gebiedsontwikkeling waar dijkversterking wordt gecombineerd met andere opgaven, zoals het versterken van natuur en landschap, het verplaatsen van de jachthaven van Venlo en het verbeteren van recreatiemogelijkheden.
  - 5 GROENE RIVIER WELL:** In dit project wilt de gemeente verdienmodellen voor natuurinclusieve landbouw testen en ontwikkelen. De gemeente heeft als eerste stap een landbouw bedrijf gekocht om modellen te kunnen testen, en verkent samenwerkingen met private partijen.
  - 6 MAASHEGGEN:** Een integraal gebiedsprogramma, waar overheden samenwerken met natuurorganisaties aan het behoud en herstel van het kleinschalig cultuurlandschap met een veelheid aan landschapselementen die bijdragen aan biodiversiteit, behoud en herstel.

SCENARIO 1

SCENARIO 2

SCENARIO 3

GEMEENTEN VENLO- PEEL & MAAS

HOOGWATERVEILIGHEID IN DE GEMEENTE PEEL EN MAAS EN DE GEMEENTE VENLO

Sinds de hoogwaters van 1993 en 1995 wordt er in de Noordelijke Maas vallei gewerkt aan het verbeteren van de hoogwaterveiligheid. Het vaststellen van de nieuwe norm voor waterveiligheid in 2017 heeft geleid tot een nieuwe ronde dijkversterkingsprojecten onder het Hoogwaterbeschermingsprogramma (HWBP) en Ruimte voor de Rivier. In het verlengde hiervan is in de afgelopen jaren het programma Baarlo-Hout-Blerick opgericht, waarin naar drie doelen voor het stroomgebied van de Maas tussen Oyen en Hout-Blerick (in de gemeente Peel en Maas en de gemeente Venlo) wordt toegewerkt: (1) hoogwaterveiligheid; (2) aanleg van nieuwe natuur; (3) het versterken van de economische structuur.

AANKNOPINGSPUNTEN VOOR NATUURINCLUSIVITEIT IN HET VOORKEURSALETERNATIEF

In een terrassenlandschap betekent dijkverhoging automatisch dat gezocht moet worden naar een nieuwe aansluiting op een hoger gelegen terraslaag. Op initiatief van de gemeente en een aantal agrarische ondernemers uit het gebied is een voorkeursalternatief binnen het programma Baarlo-Houtblerick opgesteld. In dit voorkeursalternatief is het landschap leidend en wordt een steilranddijk, in plaats van een pragmatisch doorgetrokken dijk, voorgesteld. De financiering voor het voorkeursalternatief is inmiddels toegekend door bestuurders van diverse overheidslagen. Tegelijkertijd met de dijkversterking zijn andere maatschappelijke opgaven, zoals toegelicht in de infographic op pagina 107, in beeld gekomen. Een van de inzichten is dat de agrarische sector in de Maasvallei onder druk staat. Met name de glastuinbouw heeft een beperkt toekomstperspectief in de Maasvallei omdat er geen ruimte is voor schaalvergroting. Binnen het Programma Baarlo-Hout Blerick moedigt de gemeente ondernemers aan om bij te dragen aan de maatschappelijke opgaven, zoals het ontwikkelen van verdienmodellen die inzetten op natuurinclusieve landbouw, recreatie en toerisme, zorg-wooncombinaties, en educatie.

MOGELIJK KWALITEITSIMPULS VOOR HET VOORKEURSALETERNATIEF

Er liggen een aantal concrete onderzoeksvragen binnen het voorkeursalternatief die baat kunnen hebben bij een natuurinclusief en domeinoverstijgend perspectief, zoals het verbinden van diverse kwelgeulen in het gebied tot een logische en samenhangende groenstructuur, ondersteunen van ondernemers in het gebied om door te ontwikkelen in natuurinclusiviteit met de bijbehorende verdienmodellen, het ondersteunen van de verbindingen tussen het (nieuwe) binnen- en buitendijkse gebied, en de bijbehorende (gebieds)financieringsmogelijkheden. Betrokken ondernemers en ambtenaren zien kansen om door te bouwen op de plannen uit het voorkeursalternatief, en geven aan interesse te hebben in (natuurinclusieve) kennis, netwerk en aansluiting bij de juiste financieringsbronnen.

KIKKERPERSPECTIEF: HOOGWATERVEILIGHEID IN DE GEMEENTEN VENLO- PEEL & MAAS

Deze infographic introduceert via een fictieve kaart het gebied, waar het programma Baarlo-Houtblerick in de gemeente Peel en Maas en de gemeente Venlo aan hoogwaterveiligheid en aangrenzende opgaven werkt. Binnen het programma lopen er 6 onderzoekopgaven. De iconen bij de initiatieven verwijzen naar de domeinen.

HOOGWATERVEILIGHEID

Hoog water, onderdeel van klimaatadaptatie, kan in Limburg 175.000 inwoners langs de Maas raken en miljarden aan schade veroorzaken. Om dit te voorkomen worden bewoners en ondernemers beschermd tegen hoogwater door dijkversterkingen en dijkverleggingen.

ECONOMISCHE STRUCTUURVERSTERKING

De landbouw- en de vrijetijdsector staan voor de opdracht om een toekomstperspectief dat in lijn met het landschap ligt te ontwikkelen. De landbouw sector de intensieve veehouderijen en glastuinbouw meer in lijn met het landschap moeten vormgeven. De vrijetijdsector zal groeiscenario's die bij de kleinschaligheid van het cultuurlandschap passen moeten ontwikkelen.

NATUURINCLUSIVITEIT

Vanuit het programma Baarlo-Houtblerick wordt opgeroepen om het landschap leidend bij ontwikkelingen te laten zijn, nieuwe (kwel)natuur te ontwikkelen, het contact van de gemeenschap met de Maas te verbeteren, én een sterk recreatief netwerk te ontwikkelen.

GEMEENTE PEEL EN MAAS & GEMEENTE VENLO

Provincie Limburg
Gemeenten Peel en Maas & Venlo
Aantal gemeenten 2

Inwoners 148.604

NOORDELIJKE MAASVALLEI

GEMEENTEN VENLO- PEEL & MAAS

ONDERZOEKOPGAVEN

- 1 STEILRANDDIJK HUMMERENWEG** De mogelijkheid om een alternatieve dijkoplossing (Steilranddijk) te realiseren vanuit het Programma Baarlo-Houtblerick voor de gebiedsontwikkeling van de Hummerenweg
- 2 WOONEILAND** De mogelijkheid om de hoge grond in de rivier duurzaam als wooneiland te handhaven
- 3 HERBOUWLOCATIES:** De (juridische) mogelijkheid en haalbaarheid om tegemoet te komen aan de wens van bewoners die in verband met de waterveiligheid niet in het middengebied kunnen blijven wonen
- 4 HERINRICHTING BUITENDIJKSE MIDDENGEBIED** Het nader onderzoeken van de mogelijkheden om de ruimtelijke kwaliteit in het gebied Laerbroek te versterken door waar mogelijk het huidige agrarisch gebied te transformeren naar kleinschalig cultuurlandschap en natuurlijke waarden
- 5 KWELGEULEN** Het realiseren van kwelnatuur, tevens een opgave vanuit de Kader Richtlijn Water.
- 6 OVERIGE POTENTIËLE MEEKOPPELKANSSEN:** Onderzoek waar mogelijke recreatieve wandelroutes/ommetjes in te passen en bijvoorbeeld de oude beekloop Middelste Horst te herstellen.

DOMEINOVERSTIJGEND

KANSENSCAN VOOR EEN NATUURINCLUSIEVE MAASVALLEI

We benutten de verbeeldingskracht en de kennis van het Collectief Natuurinclusief voor de kansenscan voor een natuurinclusieve Maasvallei en bouwen voort op de integrale gebiedsvisie voor hoogwaterveiligheid in het Programma Baarlo-Houtblerick. We zoeken hierbij de synergie of de 'meekoppelkansen' tussen natuur en andere actuele maatschappelijke opgaven op. Hierbij staan o.a. nature-based solutions, waarbij de positieve kracht van natuur als (deel)oplossing wordt benut, centraal.

DE POTENTIELE MEERWAARDE VAN MEEKOPPELKANSSEN

Een groenblauw ingericht gebied kan bijvoorbeeld bijdragen aan enerzijds het verbeteren van de waterkwaliteit en herstel van het kleinschalig cultuurlandschap met hagen en heggen, en tegelijkertijd aan de versterking van de economische structuur met een bloeiende vrije tijdseconomie en een natuurinclusieve landbouwsector. Bovendien kan een natuurinclusief gebied bijdragen aan preventieve gezondheidszorg en de aantrekkelijkheid van het gebied verbeteren voor bewoners en bezoekers uit de regio en daarbuiten. De aanleg van de steilranddijk kan benut worden om de natuurinclusieve initiatieven in de Maasvallei met elkaar te verbinden, waardoor de natuurinclusieve beweging versterkt kan worden. We zien tevens een kans om met het Domein Financiële Sector te verkennen of we vormen van gebiedsfinanciering kunnen testen of ontwikkelen in samenwerking met het inspiratiegebied. Ook zien we de mogelijkheid voor het gebied om praktijk kennis op te doen voor het programma Basiskwaliteit Natuur, waarbinnen wordt gewerkt aan het definiëren en monitoren van de staat, en de potentiële verbetering, van de basiskwaliteit natuur in een gebied.

EEN INSPIRATIEGEBIED KAN DE TRANSITIE NAAR EEN NATUURINCLUSIEVE SAMENLEVING VERSNELLEN

We zien enerzijds de mogelijke meerwaarde van de kansen uit de kansenscan voor het gebied zelf. Er lijkt draagvlak te zijn onder bewoners en ondernemers voor natuurinclusieve gebiedsontwikkeling in de Noordelijke Maasvallei. Daarbij lijken er kansen om aan te sluiten bij regionaal beleid, zoals het programma Baarlo-Hout Blerick, de Omgevingsvisie en het LPLG, waarin doelstellingen zijn opgenomen zoals het verbeteren van de waterkwaliteit, waarborgen van biodiversiteit en tegelijkertijd een economische structuur te versterken. Anderzijds zien we de meerwaarde van het inspiratiegebied om praktijkkennis op te doen over de kansen en belemmeringen binnen natuurinclusieve gebiedsontwikkelingen, zoals stimulerende wet- en regelgeving, en benodigde financieringsvormen. We verkennen of we een toolbox voor natuurinclusieve gebiedsontwikkelingen kunnen ontwikkelen, waarin we in het bijzonder kijken naar passende financieringsvormen, samenwerkingsverbanden en nature-based solutions. Deze praktijkkennis kan het Collectief Natuurinclusief vervolgens benutten om aandacht te vragen voor nieuwe oplossingsrichtingen. Door haar publieke-private karakter kan het Collectief Natuurinclusief ook bijdragen aan het verbinden van publieke en private partijen op gebiedsniveau, en waar nodig ondersteunen met kennis, creatiekracht en netwerk.

VLINDERPERSPECTIEF: NATUURINCLUSIEF SAMENLEVEN IN DE PRAKTIJK

Deze infographic geeft een aantal kansen weer die de Agenda Natuurinclusief 2.0 ziet vanuit door een natuurinclusieve, domein-overstijgende bril bij de opgaven die er rondom hoogwaterveiligheid spelen in de gemeenten Venlo- Peel & Maas.

GRONDEN VOOR NATUURINCLUSIEVE LANDBOUW

We zien mogelijkheden om de aanleg van de steilranddijk door het gebied te benutten om bestaande boeren te stimuleren om de transitie naar natuurinclusieve landbouw te maken. De vraag naar natuurinclusieve landbouw producten kan worden aangejaagd door overheden, zorg- en onderwijsinstellingen. Daarnaast kunnen gronden uit het gebied beschikbaar voor natuurinclusieve landbouw gesteld worden. Het Gronduilfonds Peelvenen kan hiervoor bijvoorbeeld als inspiratie dienen.

PREVENTIEVE ZORG ALS BELANGRIJKE PIJLER VOOR HET GEBIED

Gezien de vergrijzende bevolking en de stijgende zorgkosten zien we de meerwaarde om preventieve zorg tot een belangrijke pijler voor de gehele Maasvallei te maken, waarbij we de hele vallei kunnen verbinden met het Blue Zone project in Nationaal Park Maasduinen. We zien kans om o.a. de vraag naar natuurinclusief voedsel aan te jagen vanuit onderwijs- en zorginstellingen, met landbouwondernemers te verkennen of zij een deel van het zorgaanbod kunnen leveren, én samen met het domein vrijetijdseconomie groene buitenruimtes realiseren.

GEMEENTE PEEL EN MAAS & GEMEENTE VENLO

Provincie Limburg
Gemeenten Peel en Maas & Venlo
Aantal gemeenten 2

Inwoners 148.604

SCENARIO 1

SCENARIO 2

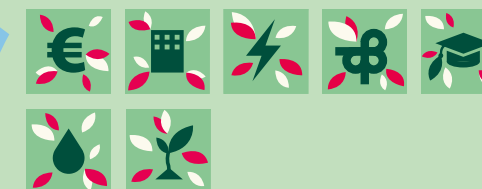

SCENARIO 3

BEDRIJVEN EN OVERHEDEN LEVEREN MAATWERK

We zien dat integrale, natuurinclusieve projecten vragen om maatwerk van bedrijven, overheden en financiers. Een inspiratiegebied kan ruimte creëren om met elkaar maatwerk te leveren, en lessen uit de praktijk te vergaren. Zo zien we o.a. kansen voor netbeheerders om elektrakasten die door het hoge water verhoogd moeten worden natuurinclusiever in te richten, samen met financiële instellingen en overheden integrale gebiedsfinanciering te verkennen, de Greenport, met 9 windturbines, onderdeel te maken van de groen-blauwe dooradering in het gebied en onderwijsinstellingen uit het gebied aan te haken om lessen uit het inspiratiegebied vast te leggen.

BEKOSTIGINGSMODELLEN VOOR GROEN-BLAUWE DOORADERING

We zien de mogelijkheid om aan biodiversiteitherstel en waterkwaliteit bij te dragen door de aanleg van de dijk te benutten om (kwel)natuur uit te breiden en in samenwerking met boeren landschapselementen op landbouwgronden aan te leggen. We zien hierbij ruimte voor vernieuwende modellen waarin (regionale) publieke en private partijen aanleg en beheer van landschapselementen bekostigen.

NOORDELIJKE MAASVALLEI

GEMEENTEN VENLO - PEEL & MAAS

LEGENDA DOMEINEN

In deze legenda kun je enerzijds de iconen die bij de domeinen behoren vinden, en anderzijds een beknopte introductie van de ambitie van elk van de domeinen rondom natuurinclusiviteit

BOUW

We ontwikkelen en nemen actie in visie- en strategievorming met als uiteindelijke doel om bewustwording en gedragsverandering te creëren ten behoeve van een natuurinclusieve gebouwde omgeving.

FINANCIËLE SECTOR

Onze ambitie is dat de financiële sector voorwaarden op het gebied van natuurinclusiviteit gaat stellen bij elke financiering en/of investering. Daarmee draagt de sector bij aan de transitie naar een natuurinclusieve samenleving.

INFRASTRUCTUUR

Binnen de infrasector spreken we over de potentie benutten van ons enorme areaal (8% van Nederland) voor biodiversiteitsherstel langs alle (spoor)wegen, dijken, waterwegen en nutsvoorzieningen.

WATER

Wij bepleiten watersysteem denken en nature based solutions als sleutel voor klimaat-robuust biodiversiteit herstel.

GEZONDHEID

We richten ons op "wederkerigheid" van de natuur. Een groene leefomgeving helpt mensen om gezond te blijven of te worden, en mensen helpen de natuur weer gezonder te maken. Elke investering in de natuur is ook een investering in onze gezondheid.

ENERGIE

Vanuit Agenda Natuurinclusief 2.0 zetten we natuurinclusiviteit in om samen met de energiesector een zo groot mogelijke, positieve impact op de natuur te maken. We minimaliseren de schade en kijken naar mogelijkheden voor populatie- en natuurversterking.

LANDBOUW

We richten ons enerzijds op het realiseren van een praktische en regionale kennisinfrastructuur voor natuurinclusieve landbouw, en anderzijds op het ontwikkelen van koppelkansen met andere domeinen om de bekostiging en financiering van natuurinclusieve landbouw te realiseren.

ONDERWIJS

Wij zetten ons in voor integratie en borging van natuurinclusiviteit in het onderwijs. We zien een faciliterende rol voor de Agenda. We fungeren als broedplaats voor het integreren van ideeën en inzichten rondom natuurinclusief onderwijs, en stimuleren de borging hiervan in het onderwijs.

VRIJETIJDECONOMIE

We zetten ons in voor een duurzaam, beleefbaar landschap. Het landschap vormt, waar de verbinding tussen natuur en mens de basis creëert. Dat maakt het een natuur- én mensinclusief landschap.

BEDRIJVEN TERREINEN

Ons doel is om natuurinclusiviteit een vanzelfsprekend onderdeel te maken van toekomstbestendige bedrijventerreinen.

BIJLAGE 3

EERSTE INZICHTEN VAN DE INVESTERINGSAGENDA

UITDAGINGEN VOOR DE INVESTERINGSAGENDA.

Achtergebleven investeringen: Investerings in natuur en natuurinclusiviteit zijn de afgelopen jaren achtergebleven, onder meer omdat de waarde van natuur onvoldoende beseft is en een ondergeschoven belang is in onze samenleving, ook in rijksbeleid. Dit blijkt onder meer uit eerdere bezuinigingen op budgetten voor natuurontwikkeling en -beheer. Ook aan de private kant is natuur onvoldoende onderdeel geweest van de - vaak op de korte termijn gerichte - afwegingen in het economisch verkeer. Daarbij is de manifestatie van negatieve impact vaak pas zichtbaar op de langere termijn. Kijkend naar het recente verleden blijkt: wie niet in natuur en milieu investeert, krijgt later de rekening gepresenteerd.

Natuur biedt grote (maatschappelijke) waarde: Natuur wordt vaak als een hoge kostenpost gezien en zo ontstaat een valse tegenstelling tussen economie en natuur, waarbij het lijkt alsof investeren in natuur ten koste gaat van de economie. Terwijl uit tal van studies blijkt dat natuur de economie juist ontzettend veel (maatschappelijke) waarde oplevert. De bijdrage van ecosysteemdiensten overstijgt de reële economie¹ en meer dan 70% van alle bedrijven in Europa zijn sterk afhankelijk van tenminste één ecosysteemdienst².

Natuur is betaalbaar: Een integrale kijk op kosten en baten levert een overzienbaar investeringsbedrag. Het IBO Biodiversiteit komt voor een ambitieus natuurscenario uit op een eenmalige investering van circa 8 miljard euro vanuit de Rijksbegroting met daarbij een bedrag van circa € 600 miljoen structureel³. Dit zal wel samen moeten vallen met investeringen en ombuigingen van budgetten van andere overheden en marktpartijen, die nu een negatieve impact hebben op natuur. In het licht van de afhankelijkheden die wij als maatschappij hebben van natuur en zeker ook gezien de risico's voor de continuïteit van de Nederlandse economie door fysieke en juridische risico's, is dit een overzichtelijk bedrag.

Weinig gevalideerd getalsmatig inzicht: Wat opvalt is dat er op dit moment, behalve anekdotisch of met hoog abstractieniveau, nog maar weinig getalsmatige inzichten zijn over de werkelijke kosten en baten van investeren in de natuur of natuurinclusief aanleggen, ontwikkelen, handelen. Dat is een gemis. Want het maakt een groot verschil of natuurinclusiviteit gepaard gaat met extra investeringskosten van orde procenten of orde tientallen procenten van de investeringssom. Het lijkt er soms op dat de hoge meerkosten niet meer zijn dan een vooroordeel. De extra werkzaamheden hebben eenvoudigweg geen prioriteit en er wordt opgekeken tegen onderhoudslasten en (beheer-) verantwoordelijkheden. Ook als deze maar een zeer beperkt deel uitmaken van de totale investering. Het feit dat werkelijke kosten en baten niet inzichtelijk zijn tekent de uitdaging waar Nederland voor staat: we hebben de waarde van natuur niet meegenomen in onze economische en financiële systemen. Dat moet nu wel gaan gebeuren. Natuurinclusief investeren vergt in de eerste plaats een mindset waar natuur als vanzelfsprekendheid wordt meegenomen bij investeringsbeslissingen.

Voorkomen is beter en goedkoper: Er zijn voorbeelden waarbij niet natuurinclusief handelen achteraf extra kosten blijkt te herbergen, bijvoorbeeld in de vorm van (berm-)branden, verdroging, bodem- en watervervuiling of waterschade. Voor een duurzaam financieel-economisch systeem is het essentieel om toekomstige kosten te voorkomen. Te meer daar in het spoor van normoverschrijding juridificering (stikstof, waterkwaliteit) en economische impasses (bouw) op de loer liggen met nog veel grotere negatieve economische gevolgen.

1 <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0959378014000685>

2 <https://www.ecb.europa.eu/press/blog/date/2023/html/ecb.blog230608~5cfff7c349.en.html>

3 IBO biodiversiteit, 2023. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/09/05/ibo-biodiversiteit-snel-aan-de-slag>

Natuur als deel van de oplossing: Natuur biedt in bepaalde gevallen nu al een kosteneffectief alternatief voor opgaven die nu ééndimensionaal worden aangevlogen. Denk hierbij aan natuurlijke oplossingen (zogenaamde Nature-based Solutions) zoals waterberging en -zuivering in natuurgebieden, verkoeling door bomen of hoogwaterbescherming door duinen. We kennen al voorbeelden van natuurinclusief handelen waarbij risico's op schade voor mens en economie zijn verminderd (de schade als gevolg van overstromingen in Limburg in 2021 was, hoewel aanzienlijk, lager in vergelijking met buurlanden). Rondom IJssel, Maas en Waal zijn via het programma "Ruimte voor de rivier" zowel natuurwaarden als landschapskwaliteit teruggebracht, terwijl de waterveiligheidssituatie is vergroot. Er kan veel, de wisselwerking tussen economie en natuur kan juist ook positief zijn.

Publiek en privaat geld dienen elkaar te vinden in de missie om te werken aan een natuurinclusief Nederland. Overheden moeten consistentere sturen vanuit het publiek instrumentarium, niet alleen via subsidies maar ook via normstelling en de invulling van eigen investeringen. Marktpartijen mogen meer laten zien ook vanuit een intrinsieke motivatie te handelen en de daad bij het woord voegen. Er is werk aan de natuurinclusieve winkel voor beide partijen. Het doel is om natuurinclusieve businesscases te laten renderen. Vergelijk deze omslag met de complexe opgaven in de energietransitie, circulariteit en verduurzaming van de landbouw. Zolang de niet-duurzame oplossingen, al dan niet bewust ondersteund door het bestaande stelsel van –soms perverse- publieke (belastingkorting, subsidie) en private (leningen, eigen vermogen) prikkels een positief saldo opleveren voor het project, zal natuurinclusiviteit geen gegeven kunnen worden. Voor de transitie naar een natuurinclusieve samenleving, kan worden geleerd van de ervaringen die eerder zijn opgedaan op andere terreinen (vergelijk de energietransitie waar koplopers van enige tijd geleden nu profiteren van een lage energierekening of hogere vastgoedwaarde). De oplossing is niet eenvoudig maar de transitie moet nu worden ingezet. Daarbij zal natuur -vergelijkbaar met kunst en cultuur – nooit geheel teruggebracht moeten worden tot een businesscase. De waarde van de natuur laat zich niet zonder meer uitdrukken in geld maar de staat van natuur zegt veel over de intrinsieke waarden die de maatschappij toekent aan haar omgeving.

ALGEMENE RICHTLIJNEN

De volgende aanbevelingen gelden in principe voor alle betrokken partijen bij de agenda natuurinclusief. Sommige liggen echter meer in de lijn van overheden en andere kunnen (ook) worden opgepakt door uitvoerende diensten en private partijen.

1. Maak de koers duidelijk, waar het heengaat in eisen en wensen (aanbesteding, concessies) en in de eigen koers (van de onderneming).
2. Stimuleer koplopers, met ontwikkelpaden (werknemers), aanjaagsubsidies (organisaties) en marktposities (gunning opdrachten), investeer in groene innovaties. Zorg als overheid via vergunningen en handhaving dat niet-natuurinclusief produceren of ontwikkelen kostbaarder is, dan het natuurinclusief alternatief.
3. Faseer destructieve geldstromen uit. Maak inzichtelijk welke geldstromen negatieve effecten hebben, faseer deze uit, beprij of verbied materialen met negatieve natuurimpact en stuur op natuurinclusieve voorwaarden. Waar redelijk, biedt handelingsperspectief door transitiekosten te dekken, via leningen of subsidies. Maar wel aflopend, beweging moet lonen. Laat koplopers profiteren van de risico's die ze genomen hebben en de intrinsieke motivatie die is getoond.
4. Normeer het minimum voor natuurinclusief gedrag en integreer normering waar mogelijk met vergelijkbare normen op het gebied van klimaat, energie en milieu. Schets een duidelijk pad zodat iedere partij ziet welke kant het op gaat en hierop kan inspelen.
5. Werk uitvoeringsgericht, durf de slag naar uitvoering te maken, biedt ruimte voor experiment, maak kosten en baten in de praktijk inzichtelijk. Natuurontwikkeling laat zich niet zonder meer uittekenen, geef ruimte aan de praktische invulling en stel desnoods bij.
6. Koppel natuur mee met grote geldstromen, verduurzaam de grote geldstromen (tenzij evident niet relevant) met natuurpositieve ambities, volsta niet met het beheersbaar maken van de impact (wat leidt tot achteruitgang).
7. Begin nu, niet morgen, maak snelheid, langer wachten betekent hogere kosten (voor herstel) en uitstel van baten (gezondheid, water) en hogere risico's (conflicten met regelgeving, gezondheidsschade).

TOP AANGRIJPINGS-PUNTEN PER DOMEIN

BOUW - Taxeer en financier de waarde van natuurinclusief bouwen

De evidente waarde van natuur voor de leef- en werkomgeving (gezondheid, klimaatadaptatie, esthetiek etc.), wordt niet gereflecteerd in de prijs van het omliggend vastgoed. Bestendig het onderzoek naar deze relatie en breng dit naar de taxatie- en financieringspraktijk, zodat de verhoogde vastgoedwaarde het kostprijsverhogende effect van natuurinclusief (her)ontwikkelen kan opheffen.

Energie - Realiseer structureel natuurinclusief als onderdeel van de projectfinanciering

De toekenning van rechten (concessies) en subsidiemiddelen (SDE, WOZ) moet afhankelijk worden van de mate van invulling van natuurinclusiviteit. De praktijk moet inspelen op de kansen die gebieden bieden; bekostiging en financiering mag in beginsel niet meer eenzijdig sturen op maximale energieopbrengsten. Met investeringen in een duurzame toekomst van Nederland wil je juist niet diezelfde duurzame toekomst ondermijnen door niet natuurinclusief te bouwen, exploiteren en beheren.

FINANCIËLE SECTOR – Versnel financiering van de transitie naar natuurinclusief met duidelijk overheidsbeleid

De financiële sector kan de transitie naar natuurinclusief versnellen door voor de transitie noodzakelijke activiteiten waar een business case onder ligt te financieren. Daarnaast kan de sector zelf duurzamen door aan de slag te gaan met kennis rondom natuurinclusief financieren, door natuur en biodiversiteit op te nemen in risicomodellen en natuurinclusieve financiële producten en instrumenten door te ontwikkelen. De financieringsbehoefte voor de natuurinclusieve transitie is divers, wat betekent dat diverse financiële instellingen een voor hun passende rol kunnen spelen voor verschillende typen van investeren. Maar bovenal heeft de financiële sector duidelijk nationaal overheidsbeleid – bijvoorbeeld op het vlak van doelen, indicatoren, termijnen, normen en bekostiging – nodig, zodat zij haar rol kan pakken binnen de verschillende domeinen en sectoren.

GEZONDHEIDSZORG – Organiseer impuls geld voor natuurinclusieve gezondheid

Hoewel de relatie tussen natuur en gezondheid steeds evidentier wordt, is er nog geen structurele dekking voor natuurinclusieve gezondheid binnen bestaande middelen voor de gezondheidssector en het groene domein. Organiseer daarom impuls gelden en structurele middelen voor activiteiten waarbij preventie, curatieve zorg en versterking en herstel van de natuur samen opgaan. Mooie voorbeelden zijn het vergroenen van zorgterreinen, gezonde groene wijken, en het inzetten van mensen langs de zijlijn in het groen voor eigen herstel en natuurherstel. Zulke investeringen leiden tot tal van maatschappelijke baten, waaronder het verlagen van de alsmaar stijgende zorgkosten. Aanvullend toegepast onderzoek kan meer inzicht geven in de effectiviteit van natuur voor gezondheid (preventie, curatief) en nadere onderbouwing van de maatschappelijke baten.

INFRASTRUCTUUR - Stap over op structurele realisatie

Zet natuurinclusieve ambities om in de praktische aanwending van middelen in grootschalige infrastructuurprojecten; breng ex ante eventuele meerkosten in beeld en koppel deze aan baten. Forceer transitie door een onderbouwd % van projectkosten te gebruiken voor het borgen van natuurinclusiviteit. Door uitwisseling van kennis, schaal en marktinnovaties zullen kosten en baten dichter tegen elkaar komen te liggen.

LANDBOUW - Maak middelen voor ecosysteemdiensten en agrarisch natuurbeheer versneld beschikbaar

Hierdoor vormen ecosysteemdiensten en natuurbeheer een volwaardig onderdeel van het verdienmodel van natuurinclusief boeren en ontstaat er een economisch haalbaar perspectief. Daarnaast is het essentieel om een praktische en regionale kennisinfrastructuur voor natuurinclusieve landbouw op te zetten.

ONDERWIJS - Ga samen aan de slag om natuurinclusief onderwijs binnen één schoolgeneratie te realiseren

Natuurinclusief onderwijs is essentieel voor de ambitie om maatschappij-breed natuurinclusief te gaan denken en doen. De transitie naar natuurinclusief onderwijs kan alleen plaatsvinden als de verschillende actoren in en rond het onderwijs samenwerken, met daarbij als gezamenlijke stip aan de horizon: natuurinclusief onderwijs binnen één schoolgeneratie. Dit vraagt bijvoorbeeld om investeringen in het vergroenen van onderwijsomgevingen, structurele bekostiging van natuureducatie en nauwe samenwerking tussen onderwijs en de arbeidsmarkt om de natuurinclusieve professionals van de toekomst op te leiden.

VRIJETIJDSECONOMIE - Zet de vrijetijdseconomie aan tafel

De vrijetijdseconomie is sterk verbonden aan de transitie in het landelijk gebied en de verstedelijkingsopgave, maar zit eigenlijk niet echt aan tafel. Daardoor worden mogelijke meekoppelkansen gemist en is de kans groot dat er weliswaar in natuur wordt geïnvesteerd, maar niet in ontsluiting. Die mensinclusieve natuur is essentieel voor de transitie naar een natuurinclusieve samenleving. Tegelijkertijd is ook het voor de druk op natuurgebieden van belang dat het buitengebied beter recreatief ontsloten wordt. Dit biedt ook gelijk weer kansen voor boeren en ondernemers. Een andere kans betreft het koppelen van recreatieve infrastructuur en routes aan de groenblauwe dooradering van het landelijke gebied.

WATER – Nature-based solutions als oplossing

Werk toe naar een vergroting van het aandeel natuurinclusieve maatregelen (Nature-based Solutions) in het waterbeheer. De ratio hierbij is dat in het domein Water Nature-based solutions in veel gevallen een kosteneffectieve oplossing zijn ten opzichte van civieltechnische oplossingen. Met extra natuurinclusieve investeringen kan meer natuurlijke kwaliteit gecreëerd worden, die maatschappelijke meerwaarde heeft voor onder andere klimaatadaptatie, milieu en recreatie.

Bedrijventerreinen – nader te bepalen vanwege recente start van het domein

CONTACT

Heb je vragen of zoek je verdieping?
Ga naar www.agendanatuurinclusief.nl

COLOFON

November 2023

De Agenda Natuurinclusief 2.0. is een publicatie van het Natuur Inclusief Nationaal Overleg (NiNO)

Redactie

Arianne Kloosterman // Programmabureau Natuurinclusief
Antoinette Sneeboer // Programmabureau Natuurinclusief
Martine Chambone // Programmabureau Natuurinclusief
Nathalie van Meurs // DSGND

Art-direction en vormgeving

Pablo van Gastel // DSGND
Tiedo Dieke // DSGND

Met dank aan iedereen die heeft meegewerkt aan dit document.

www.agendanatuurinclusief.nl

De natuur belde... Agenda 2.0 nam op!

Heb je vragen of zoek je verdieping? Ga naar agendanatuurinclusief.nl